

Rusínová, Zdenka

Desubstantivní adverbia

In: Rusínová, Zdenka. *Tvoření staročeských adverbií*. Vyd. 1. V Brně: Univerzita J.E. Purkyně, 1984, pp. 12-61

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/122051>

Access Date: 17. 02. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

DESUBSTANTIVNÍ ADVERBIA

1. Tvoření a vznik vybraných základních formací

Při formování slovního druhu adverbii sehrála významnou roli třída substantiv, která byla svým obsahem a zčásti i formou nejvhodnější k tomu, aby se stala odvozovacím základem pro tvoření názvů příznaků slovesného děje. Při adverbializaci substantiva dochází mimo jiné k sémantické přeměně základního významu substančního ve význam okolnostní. Tento význam je bohatě rozčleněn. Má zhruba následující základní složky: místo, čas a způsob. Poslední složka však představuje soubor různých významů, jako například vlastní způsob, míru (intenzitu), hodnocení, zřetel atp. Těmito významy je do jisté míry určen i okruh substantiv, která mohou tyto okolnostní významy vyjadřovat buď více méně přímo (tj. jen po změně slovního druhu, případně i morfologické formy: jsou to obvykle abstrakta, např. *večer* nebo *den*), nebo jsou schopna dosáhnout uvedených okolnostních významů postupem složitějším. Za základ takové významové přeměny substance v okolnost lze považovat dekonkretizaci a buď následnou generalizaci, tj. rozšíření významu (např. *do hromady* → *dohromady*), nebo abstrakci. Ta předpokládá jako první stupeň rovněž dekonkretizaci, druhý stupeň však tkví v osamostatnění některé ze složek substančního významu a v jeho rozvinutí ve význam okolnostní (např. *na horu* → *nahoru*): konkrétní význam „hora“ byl vystřídán abstraktním významem směrovým.

V naší práci sledujeme vybranou řadu substantiv, která podle našeho mínění může být do jisté míry reprezentativním vzorkem pro studium jejich adverbializace. (Tato řada byla již podrobena výzkumu z hlediska novočeského v příspěvku uveřejněném v Jazykovedném časopisu.²⁰⁾ Týkal se adverbializace v současné češtině.) Soubor adverbii utvořených od těchto substantiv byl rozhojněn a doplněn jednak excerpcí staroslověnského slovníku²¹⁾ (protože nám přibližuje předpokládaný stav pozdní praslovan-

²⁰⁾ Rusínová Zdenka: O adverbializaci předložkových výrazů, *Jazykovedný časopis* 23, 1972, 2, str. 182n.

²¹⁾ Sadnik, L. und Aitzetmüller, R.: *Handwörterbuch zu den altkirchenslavischen Texten*, Carl Winter — Univeristätsverlag — Heidelberg, 1955.

štiny), jednak Gebauerova slovníku²²⁾ i jeho pokračování v sešitech Staročeského slovníku.²³⁾ Excerpta byla roztržena podle povahy odvozovacího základu. Ze substantivních základů pak byly vybrány reprezentanty základních sémantických skupin adverbii a takto vzniklý soubor pak byl vyexcerpován v archívu Staročeského slovníku,²⁴⁾ aby byly zachyceny předložkové vazby a kontextová zapojení vybraných substantiv, případně už i z nich vzniklá hotová adverbia. Od každého takového substantivního základu se tedy probírají ve vývojovém sledu jeho varianty a podoby fungující jako okolnostní určení. Soubor substantivních základů je tento: *hora, dól, dál(e), děl, dóm, miesto; den, jitro, léto, večer, hod, doba, hriech, konec; hromada, obec, lícě, kořen, diek, div, dar, hlas, jméno, péče* (celkem 24).

Poznámka. K výběru těchto základů vedlo několik kritérií. Nejdůležitější bylo sémantické. Šlo o to, aby byla zastoupena substantiva pojmenovávající místo, čas i způsob. Poslední význam představuje soubor různých „podvýznamů“, jak již bylo řečeno, a proto je zastoupen početněji než význam místa a času. (7 místních, 5 časových, 12 způsobových; u některých substantivních základů došlo však k posunu významu, např. „místní“ *hromada* dalo základ adverbium způsobovému.) Dále nám šlo o adverbia, jejichž vývoj se odehrál převážně ve sledovaném úseku, tj. ve staré češtině zhruba do konce 15. století. Nepřicházela tedy v úvahu adverbia, jejichž podoba byla ustálena ve starším období (doložená již ve stsl.). Ta pro nás představují součást základního slovního fondu, a tedy jsou považována za původní, neutvořená. Pokud jsme toto kritérium nedodrželi zcela (např. u adv. *domů, doma, večer, včera*, bylo tomu proto, že část jejich vývoje proběhla až ve staré češtině, anebo proto, že nás k tomu vedlo následující hledisko: při výběru jsme byli také vedeni snahou zkoumat nejfrekventovanější, a tudíž vlastně nejpotřebnější okolnostní významy.

Ostatní desubstantivní adverbia získaná excerpici uvedených slovníků a doplňkově jsou probírána ve druhé části této kapitoly.

K označení okolnosti spojené s horní částí nějakého předmětu existovala od jediného základu dvě adverbia: jedno s významem směrovým a druhé s významem místa. Za jejich základ posloužilo substantivum *hora* a jeho předložkové i prosté pádové formy. I když je doloženo už ve stsl. adverbium *gorě*, existuje ve stč. textech ještě užití výrazu *hora* takové povahy, že lze vznik adverbia sledovat. K označení „směru nahoru“ se užívalo výrazů *nahoru (na horu), vzhóru, vhoru, hóru* (GebSl 460). Jak asi došlo k přenesení významu „hora, kopec“ na význam „lokalizace vy-

²²⁾ Gebauer, Jan: op. cit. sub. 16.

²³⁾ Staročeský slovník, op. cit. sub. 17. Úvodní stati, soupis pramenů a zkratk (zkratky pramenů jsou používány podle tohoto sešitu, písmena na konci údaje označují časové úseky: A – do r. 1300, B – 1350, C – 1380, D – 1410, E – 1450, F – 1500), sešity 1–6, Praha 1968–1974; v citacích lístkového archívu staročeského slovníku jsou ponechány zkratky originální.

²⁴⁾ Pracovníkům oddělení pro dějiny českého jazyka Ústavu pro jazyk český ČSAV srdečně děkuji za to, že mi laskavě umožnili excerpici.

sko“ vůbec, o tom podávají svědectví kontexty jako: *sedmá suda žilin vycházie... z svrchnie diery sedmé kosti hřbetnice a v jich huoru i dolův se rozsýpá* (LékSal 756, 202, 23, E), a *když sú vstupovali na huoru města* (BiblPraž 1, Rg 9, 11, F). Vedle výrazu *hora* je vždy posesívním způsobem (gen.) vyjádřen předmět, o jehož horní část jde (*jich hora, hora města*). V těchto případech už je od významu „kopec“ abstrahováno, význam je přenesen, avšak užití neshodného přívlastku ještě svědčí o nedovršení adverbializace. Určení místa nemá ještě to samostatné volnější postavení ve větě, jak je známe z nové češtiny: *nahore ve městě, u nich nahore* atp. Ze všech možných vyjádření významu „vzhůru“ zaniklo *vhoru* a bezpředložkové *hóru*; zachovalo se *nahoru* a *vzhůru*.

K označení opačného směru se užívalo podobně jako dnes adverbia *shóry*. Jeho abstraktní význam se vyvíjel společně s významem *nahoru*. K abstrakci celého základu přispěly kontexty charakteristické pro výraz *shóry*. Bylo možné jej spojovat se situací, která se netýká přímo zemského povrchu: *že když slunce zhóry spěje* (AlxV, 2202, B). Nejvyšší míry abstrakce došlo subst. *hóra* jako ekvivalent latinského *esursum, de excelsis: beránek... boží... poslán jest esursum, shóry to* (Hymn UKA 5b, E). Užití výrazu *shóry* jako směrového východiska k adverbium *dolův* jeho adverbializaci rovněž utvrdilo: *to mluvieše... (lví mládě) však pochce k nim shóry dolův* (AlxV, 189, B). O běžném adverbialním užití svědčí pak doklady: *ženy chodie obnažené se shuory* (KorMan 26b, F), *bratři táborští s křikem hřmotným velmi zhůry zběhše, na nepřátely... se obořili* (BřezKron 380, 36, F).

Místní statický význam vyjadřovalo spojení *nahore* (*na hóre* nebo *na hoře*), a analogicky jako ve stsl. výraz *gorě*, i bezpředložkový tvar *hořě* (GebSl 461). K adverbializaci tu docházelo v návaznosti na výraz *nahoru* a *shóry* a díky kontextům typu: *nemóž schovati miesta na hořě posazené* (Jeron 32 B, C), *pro agro... quem vulgariter nahore spellant* (Act. iudic. consist. Prag. III, 282, D). V prvním případě snad ještě může jít o konkrétní „vršek“, v druhém svědčí o jiném než substantivním významu latinský kontext. Ostatní předložková spojení byla vázána pouze na konkrétní význam „hora“, proto se neadverbializovala (např. *po horách, mezi horami* atp.).

Při formování adverbí od základu *hora* sehrála roli i kvantita základového vokálu *o*. Její vyrovnání v základu slova kmenovou analogií přispělo k adverbializaci tvarů, které obsahovaly ještě dlouhé *ó* (popř. už změněné v *uo* nebo *ú*).

Od substantiva *dól* existovala stará adverbia *dolův* a *dole*. První z nich bylo běžné (GebSl 289), jde o bývalý lok. *dolov*. Druhý tvar byl méně obvyklý, vyskytuje se ve směrovém významu v Otc: *z nie (z hory) voda teče dole*, 164 b, C. Toto užití není zcela neobvyklé, srov. současnou záměnu směrových a místních významů i u jiných adverbí (srov. v kapitole o depronominálních adverbích). Možné bylo také spojení *k dolu*: *běžěle (kola)*

řežúce k dolu (LegKat 2785, Vážný, C). Předložkový výraz analogický k *nahóru* nemáme doložen (ale v laštině existuje *nadul*). Spojení *do dolu* měla buď význam konkrétní, původní, např.: *upadnúť doluov a (do) dolu pekelného* (NUK XVII E, 12, 76a, II, 12, Čtver, D), nebo přenesený význam „všechno“, jako je tomu ve spojení *až do dolu* v KrumlVýkl (271b, D).

Přepětý směrový význam se vyjadřoval výrazy: *z dólu (z dolú)*, *z dóla*, *z dóly (s dola)*. Různost koncovek je dána interferencí o-kmenů s u-kmeny (*z dóla — z dólu*). Tvar *z dóly* je ovlivněn formou antonyma *s hóry* (srov. tam). (Opačný vliv se projevil na tvaru *shora*, původní je u *zdola*.) I ve starých dokladech mají tyto výrazy už adverbialní význam: *vy jste zdolú, ale jáť jsem ze svrchka* (*de deorsum*, EvPraž 6a, 12, C), *mužie všickni z dolu jsú porušeni* (CestMand A 194 a 2, D), *vehnutie s zadu neb s dola* (LékSal, Erben, 697, 181, 9, E), *tě dvě kosti z duolu mají nějaké přídavky* (LékSal, Erben, 792, 215, 5, E), *a z duolu vocasy nepotřebné (chodie ženy)* (KorMan 26b, F), *dvéře pak korábu vstavíš na boku z duolu* (BiblPraž, Gn 6, 16, F). Také tento výraz mohl mít u sebe rozvíjející člen — genitiv substantiva (podobně jako subst. *hora*) *po žebrách a z dóla žebr... jestiť kuože* (LékSal, Erben, 778, 210, 10, E). Původní význam substantiva *dól* je patrný ze spojení jako: *přistúpiliste zdolu k hoře* (BiblBosk, Deut 4, 11, D). S jinými předložkami jde pak jen o neadverbializovaná spojení substantivní: *druzí po dole jediechu (per loca humilia)* (Comest 262, a2, C), *múdrý na vrchu zastaví, neb z druhé strany bývá příkřeje k dolu* (Výbor II/2, 144, ad 142, 20, D).

Příslušný statický místní význam vyjadřovala adverbia *dole a vdole*. Bezpředložkový výraz *dolě* byl běžný ve stsl. Gebauer uvádí rovněž řadu dokladů (GebSl 287, 288). Předložkové spojení *v dóle* bylo však také časté, jak o tom svědčí příklady ze stč. archívu, pocházející téměř ze všech časových úseků: *hlava jest vdole komu (uřata)* (PulkR, 51b, C), *a v dole v těchto kostech jsúť diery* (LékSal, Erben, 746, 198, 26, E), *psali jsú jemu... vdole psaný list* (BiblKladr 3, Esdr, 2, 16, E), *pravd božských v dole psaných svornú. myslí... hájili* (BřezKron 486, 33, F), *šířeji se v dole vypisují* (Listář Plzeň II, 266, F), *prodali jsme... dvě kopě gr... platu... na lídech vdole psaných* (Rožmb Dluhopisy, Pelikán 50, 20, F). Hojný výskyt podoby *v dole* vedle *dole* může souviset se zánikem bezpředložkového lokálu v historické situaci, kdy se ještě živě pociťovalo spojení adverbii *vdole* a *dole* se substantivem *dól*. Později, jak známo, převládla podoba *dole*. Přelomen byl zřejmě až počátek 16. stol., neboť Jungmannův slovník²⁵⁾ uvádí podobu *vdole* jen jako citát ze slovníku Rešelova (vyšel 1560). Pozdější změna významu (a i hláskové podoby) slova *dól* jen existenci adverbia *dole* upevnila. Vývoj tu tedy byl do jisté míry opačný než u adverbia *nahoře*. Východiskem se stal bezpředložkový lokál

²⁵⁾ Jungmann, Josef: Česko-německý slovník, Praha 1835.

užívaný už ve stsl.: *gorě*, jeho napodobením vzniklo adverbium *dolě*, avšak tato forma přetrvala jen v jediném z obou případů.

Substantivum *dál*, *-e* bylo základem pro adverbialní vyjádření *vzdáli*, *vzdál* (GebSl 203). Pro svůj nevýhodný deklinační typ bylo později nastavováno různými příponami (srov. JungSl I, 324, 327: *dálava*, *dalečj*, *dalečina*, *dálka*). Adverbia *vzdáli* a *vzdál* se obvykle vyskytovala ve spojení s konkrétním udáním míry (srov. GebSl 203). Jungmann uvádí adverbia *zdáli* a *vdáli* s platností místní, *na dál* (*myslití*) pak s přenesenou platností časovou. (JungSl I, 324). Jde tu o nahrazení neživé předložky *vz* předložkami živými: *z*, *v*; novočesky pak i *do* (*dáli*). Reminiscenci na staré *vz* je nč. *zpovzdáli*.

Staročeské substantivum *děl(e)* se stalo základem pro útvary s předložkami *na děl(i)*, (*v*)*zdéli*, *vdéli*: (*vlasý*), *ano jich přibýlo na děl i na húšť* (Výbor 1, 2, 542 ad 541, 5, D), *zchodiž zemí na del i na šíř uloženu* (BiBlBosk, Gen XIII, 17, D), *prořežanie učíň na děl mezi dvěma žebroma* (LékRhaz 116, Erben 58, E), *jest dvanáste ulic na del města* (CestKab F); *šest loke(t) vzdéli* (AlbRáj 83a, D); *na nohu zdelij* (SlovKlem 72a, F), *tři prsty z deli* (LékFrant A, 63a, 2, 2, E), *dva lokty vdéli* (BiblOl, Ex 25, 23, D). Spojení s předložkou *vz* je doprovázeno měrovým údajem (srov. výše u *dál*). Vedle substantiva *děl(e)* existovalo ještě *dle*, *-e*, f. „*délka*“ (GebSl 255). K němu se vztahují adverbialní útvary *vz dlu* a *na dlu* s významem měrovým „*na délku*“ a výraz *na dlých* s časovým významem „*na dlouho*, *po delším čase*“ (GebSl I, 255).

Uvedené formace desubstantivní byly doplňovány výrazy deadjektivními utvořenými od adj. *dluhý* a formacemi odvozenými od mladšího substantiva *délka* (*na délku*). Převládla forma *nadél* a nověji vzniklo *podél*. Jungmann uvádí ještě substantivum *děl* (*dýl*), avšak z předložkových spojení má pouze *na děl* vedle *na délku* nebo *na délce* (JungSl I, 349). Můžeme konstatovat zánik spojení s předložkou *vz*. Podobu *zdéli* lze považovat za formu, kde došlo ke zjednodušení *vz* > *z*. Převládla však spojení s předložkou *na* (*nadél*) a *po* (*podél*).

Určení místa tvořené od substantiva *dóm* se vyjadřovalo už v psl. tvarem *doma*. O stáří tohoto adverbia svědčí hojně deriváty jako řada stč. vlastních jmen, jichž je komponentem (např. *Domaboj*, *Domabor*, *Domamil*, *Domarod*, *Domaslava*, *Domaslavín* atd.: GebSl I, 291 n.), a také adjektivum *domáci*, vzniklé z *doma* a přípony *-tjь*. Ve staré češtině se vedle adverbia *doma* užívalo i předložkových spojení *v domu* a *v domie*. Významový rozdíl tu zřejmě neexistoval, *u něho v domě* znamenalo i „*u něho doma*“. Např.: *ktož jej v domu . . . má* (LékFrant, 147a, C), *oferuj v domú* (BiblBosk, EX 34/26, D), *v domie* (BiblBosk 43a1, Lev 14, 48, D), *najposléze u vás v domu* (AktaBratr i, 4, 10, F). Předložkové výrazy však zdůrazňují substantivní význam lexému *dům*, a to obzvláště v situaci, kdy je substantivum rozvíto přívlastkem nebo jiným přísl. určením: *v svém domě*, *u vás v domú*, *v domu tvém* (AlchLull, F). Z první poloviny 14. sto-

letí máme zaznamenán i výraz *domem* „doma“: *je všady domem* (Rožmb 51, L, F, B), podobně i *gdež* místo *gde domem sedí* (LyrDuch v 9, A). Existovala tedy dvě stará adverbia: *doma*, pocházející z prastarého bezpředložkového lok. sg., a *domem*, což je zřejmě instrumentálový tvar. Druhá forma se nezachovala.

Předložkové formy si zachovaly ráz spojení předložky se substantivem a neadverbializovaly se, ač v některých kontextech s nerozvitým substantivem měly k adverbální povaze velmi blízko. Kromě toho existovalo ještě směrové adverbium *domóv* (stsl. *domovъ*), tvarem analogické s *dólóv*. (Obě podoby mají původ v u-kmenovém zakončení substantiv *dóm* a *dól*). Máme je doložena např. z ModlKunh A, Baw (C, D) a jinde. Ve tvaru *domuv* existuje v CestMil (D). Podobný význam mohla mít i předložková spojení, např.: *k domu*, *k domovi* (Baw C, D), *do domu* (GlosKap 184a, A, KancVyš 89a, F), *pocestného v duom přijíti* (AktaBratr I, 59, 17, F).

Opačný směrový význam „z domova“ byl vyjadřován pouze předložkou a substantivem: *nevieme, že z domu nejdeme* (Tkadl 54, D). Podobně jako pro místní význam *doma*, ustálilo se i jedno adverbium *domů* ve významu směrovém jako základní výrazový prostředek. Předložková spojení adverbialního charakteru nenabyla a zařadila se mezi různá spojení substantiva s předložkou, jako např.: *pochodí sem i tam po domě* (LékFrant A 120 a, E) apod.

Výraz *miesto* byl polyfunkční už ve staré češtině. Mohl plnit úlohu substantiva, adverbia a poměrně záhy začal plnit i funkci předložky. O substantivní funkci svědčí rozvití přívlastkem, např.: *na miestě Jezukristově, abychom nebyli obtečeni od ďábla* (BiblDražd II, Cor, 2, 10, C), *viděl jsem pod sluncem na miestě súdném nemilost* (BiblDražd Eccl 3, 16, 43a, C). Touž funkci můžeme předpokládat při existenci spojení s různými předložkami: *s miesta na miesto* (PulkR 2a, C), *na miestě p. Miloty z Křížanova musel dáti . . . čtyřicet kop grošů* (u tohoto dokladu je výslovná poznámka excerptorova, že nejde o prepozicionální užití) (Půh III, 215, 967, E). Adverbialní význam lze vidět v prostém instrumentálu: *zeměšťesenie budou miesty* „místy, leckde“ (Luk 21, 11, C), *co Buoh dopustí časem a miestem* (AktaBratr 1, 445, 207b, F). Instrumentálová forma může mít i abstraktnější význam zřetelový nebo způsobový (vedle konkrétnějšího místního). Jde tu však zřejmě o ustálené spojení *časem a miestem*: *křest vidomý vodú má býti jednú časem i miestem od úředníkuov církve svaté* (AktaBratr I, 243, 17, 94a, F), *pokřývali se a také časem a miestem zjevně byli* (AktaBratr 1, 378, 168a, F). Spojení výrazu *miesto* s ukazovacím zájmenem mělo význam nejen místní, ale i (předpokádané) časové identity: *na tom miestě* „ihned“ (ArchČ 37, 2, B), (srov. pols. *natychmiast*), *v tom (témž) miestě* „tehdy, hned, ihned“ (LegMar, C), *na tom miestě* „na místě, ihned“ (ChelčBisk 42b, 453, 34, F), *od tohoto miesta* (od útěku do Egypta) „od té doby“ (ŠtítSvát, D). Podobný význam mohlo mít i nerozvitě spojení s předložkou *na*: *na miestě slibujeme* (ListRožmb 4,

10, 70, E). Další abstrakcí získal výraz *namiesto* význam „úplně, zcela, s konečnou platností“ (srov. StSl 173 a GebSl 475). Obdobný význam lze vidět i ve spojení s předložkou *k*: *těch věcí k miestu lidem rozsúdili* (ListRožmb IV, 91, 12, E). Ojedinělý pokles výrazu *namisté* až na spojku lze vidět v tomto dokladu: *paní Elška . . . připověděla se k Svatobořicim a k Jiříkovsku na místě že jí ho pan Kuna drží . . . „protože“* (Půh 5/1, 25, F).

Uvedené doklady svědčí nepochybně o ztrátě původního substantivního významu výrazu *místo*. K adverbializaci došlo ve spojení s předložkou *na*. Původní význam se stal tak obecným, že adverbium začalo plnit funkci jen vztahovou, stalo se předložkou. U Jungmanna (II, 588) se uvádí *namísto* ještě s významem časovým „hned“ a s významem „zcela, úplně“: *již je muž a panna na místo* „zcela dospělá“; tento doklad je vzat z úzu (II, 453n.). Existovalo i adjektivum *namístný* (uvedeno tamt.), což svědčí o adverbialním významu spojení *na místě* (-o). Z bezpředložkových tvarů tu uvádí Jungmann jako současné jen *místy*, tvar *místem* je ocitován pouze z literatury starší (Krab, Gel Petr). Z vývoje výrazu *místo* v jeho různých podobách a spojeních lze usuzovat, že došlo k jeho významové abstrakci, a pak i k rozvoji jeho různých funkcí (adverbialní, předložkové, spojkové, vedle substantivní). Později však výraz ztratil význam „zcela, úplně“ a také význam spojkový. Zachoval se adverbialní význam časové a místní identity a význam předložkový. Této vývojové linii významu odpovídá i rozvoj a následný pokles počtu formálních prostředků: zaniklo předložkové spojení *k místu*, bezpředložkový výraz *místem*, předložkovou funkci plní převážně výraz *místo* a hovorově a v dialektech i *namísto* (něčeho), adverbialní funkci plní výraz *místy* a také *na místě*.

Ze substantiva *den* vznikla staročeská adverbia *dens* a *dnes*. Tato dvojí podoba souvisí s posledními fázemi existence ukazovacího zájmena *sz*. To bylo archaismem již v době staročeské. Podle jeho původního užití v postpozici vzniklo několik adverbií (srov. např. *letos, jutros, zimus* atp.). Během 14. a 15. století zaniklo toto zájmeno téměř beze zbytku.²⁶⁾ Již v období vokalizace jerů však zřejmě bylo zájmeno *sz* natolik v úpadku, že ačkoli byla podoba *dens* podporována existencí substantiva *den*, složení s původním zájmenem je třeba interpretovat už jako adverbium, (podobně i formu *dnes*).

Časové příslovce *zítra* mělo původně ve stč. dvě podoby: *za jutra* a *z (s) jutra (jitra)*. Z první lze vyložit pozdější formy *zajtra* a *zejtra*, z druhé pak je *zítra*. Vedle těchto předložkových výrazů existoval ještě bezpředložkový lokál *jutřě* a předložkové spojení *v jutřě*. Výraz *jutro (jitro)* byl významově spjat se dvěma skutečnostmi: je to jednak „ráno tohoto dne“ a jednak „ráno dne příštího“, případně „celý příští den“. Zatímco spojení *z (s) jitra* se spojovalo s přesnými časovými údaji (*hodinu,*

²⁶⁾ Gebauer, Jan: Historická mluvnice jazyka českého III, skloňování, 507n.

dvě atd. z *jitra*), výraz *v jitře* znamenal obecně čas po noci, podobně jako spojení *za jitra*. Např.: *hodinu z jitra* (OtcA fol. 491b, C), *v jitřě ráno*, *když Slunce vzhodí* (BiblOl, D). Oba původně různé výrazy *za jitra* a *z jitra* se brzy začaly směřovat a měly pak nepochybně větší frekvenci než spojení *v jitřě*, což vedlo k jejich převaze zřejmě již v 15. stol. (Nejpozdější naše doklady na spojení *v jitřě* se vztahují k poč. 15. století.)

Poznámka. Při diferenciaci významů „zítra“ proti „dnes ráno“ mohl sehrát roli i ten fakt, že pro význam „dnes ráno“ existoval v ranějším období výraz *jutros* (GebSl I, 673). Poněvadž však jde o ojedinělý doklad, nelze jeho význam přeceňovat.

O poměrně časném těsném spojení předložky *za* (*z*) se substantivním základem *jitro* svědčí dochovaný výraz adverbialní *nazajutrie* (*na zajtřie*), jehož nejstarší doklad pochází už z DalV, 59, 52, B, tedy z let do r. 1350 (StSl, 363): *Vlaši mu (knížeti) na zaytrzye kázachu hlavu stieti*. Lze předpokládat, že základem je okolnostní název substantivní *zajutrie*, vzniklý ze spojení *za jutra*. (O jeho fungování v roli substantiva svědčí Dobrovského doklad *k zeytři* (Něm.-čes. slov., 2. díl, str. 50).) První doklad o existenci *nazítři* jako substantiva odvozeného už z adverbia *nazajutrie* je v Jungmannově slovníku (II, 646): *Před nazeytřj svaté punny Barbory* (Zřízení zemské Fer. I, 1530). Došlo tu tedy k několikanásobné adverbializaci od okolnostních substantivních názvů. O analogickém substantivním užití adverbia svědčí Jungmannův doklad *k zíttru* (V, 682).

Poznámka: Bylo by možné uvažovat i o odlišné motivaci při vzniku výrazu *nazajtřie*. Mohlo jít o tvoření analogické typu okolnostních názvů *nábřeží*, tedy spojením předložky *na* s názvem okolnosti *zajitřie*. Avšak zdá se, že v nejstarších dokladech jde o funkci adverbialní (srov. výše doklad z Dal), teprve později byl celý výraz transponován k substantivům.

Paralelně s předložkovými vazbami *za jitra* a *z jitra* a *v jutře* s významem „zítra“, které byly více nebo méně adverbializovány, existovalo *jutro* také jako samostatné substantivum (a existuje dodnes) s významem „ráno“. Například: *přišlo jitro* (BiblLit Třeb, D). Spojovalo se pak v tomto významu i s jinými předložkami: *až dojitra* (BiblPraž, F), *od jitra* (BiblBosk, Ex 34, b 2, D) atd.

Substantivum *léto* mělo ve staré češtině (stejně jako v nové) význam „rok“ i „část roku“. První z obou významů byl zřejmě častější. Od tohoto substantiva bylo odvozeno adverbium *letos*. Vzniklo spojením *léto* a tvaru ukazovacího zájmena *se*: *letose* (GebSl II, 239) s významem „tento rok“. Doklad uváděný Gebauerem je však ojedinělý (z Klareta), proto je na místě uvažovat i o jiné eventualitě. Je pravděpodobnější, že jde o analogické adverbialní tvoření (srov. *jutros*, *dnes*, *večeros*), kdy se zájmenné *s* už se substantivem obvykle neshodovalo.

Kromě formy *letos(e)* existovaly výrazy bezpředložkové i předložkové s adverbialním významem. Ve spojení s číslovkou bylo možno užít bezpředložkového instrumentálu: *dřeve umřel pěti lety* (ArchČ 37, 1, 98, D).

Bezpředložkový lokál *léto* měl význam „v létě“, jak o tom svědčí doklad v LékMus 137a, E a v GebSl 239. Předložkový tvar *pod léta*, doložený v ArchČ 3, 101, D, měl význam „načas“. V ostatních předložkových spoje-
ních má výraz *léto* charakter substantivní: *v létech, po létech, do let* atd. (srov. Geb 1. c.). Za vyjádření adverbialního charakteru nelze zcela po-
važovat ani bezpředložkový výraz rozvitý ukazovacím zájmenem: *toho léta*, „v tomto roce“ (LékMus 171b, E), *těch let země velmi zhynu*, „v těch letech“ (AlxV, B). V pozdějším vývoji ustoupil singulár výrazu *léto* z vy-
jadřování významu „rok“ a z výrazů adverbialního charakteru se udržel tento význam jen v lexikalizovaném adverbium *letos*, „v tomto roce“.

Ze základu *večer* odvozují svůj původ adverbia *večer* a *včera*. U druhé-
ho tvaru jde o velmi staré tvoření, pocházející už z dob praslovanských (srov. stsl. *večern* i *včera*). Odehrál se tu podobný významový posun jako v případě *jitro* → *zítra*. Předpokládá se, že *včera* vzniklo z tvaru *večera*, který snad byl starým instrumentálem (srov. Machek EtymSl 680, přejímá Vasmerův názor). Substantivum *večer* označuje „dobu před nocí týž den nebo den předchozí“ (srov. stč. význam substantiva *jitro*).

Večer jako počátek nebo konec události byl limitován předložkami *od* a *do*: *nejsem výmluvný od večera* (Jeron 2b, 2, C), *dlúho do večera* (KrumlVýkl 8b, 2, D), *nečist bude až do večera* (BiblBosk 43a, 1, Lev 15, 5, D), *sbierala jest na poli až dovečera* (BiblKladr Ru 2, 17, 97b, L, E), *od rána do večera* (RokPost II, 293 ad 77, N, F).

Přibližné určení časového úseku vyjadřovala předložka *k*, jeho počátek předložka *s* (z): *k večeru* (ŠtítSvát 109, B2, D), *k večeru vzbudí pláč a k jitřní radost* (BiblLit Třeb 29, 6, D), *přiletěla k večeru* (BiblPraž Gn 8, 11, F), *s večera* (BiblDrážd C), *z jitra i svečera* (BiblOl 1, Par 16, 40, D), *svečera* (BiblKladr, Pr 7, 9, E rovněž i v Žilin, F). Ojedinelé se lze setkat s plurálovou dativní formou: *když bude k večeruum* (Výb II/2, 277 ad 276, 3, E). S předložkou *k* existuje také zvláštní tvar s odchylkou v kvantitě koncovky: *k večerau* (Apat 30b, F) (srov. nářeční *kvičerou*). Gebauer uvádí vedle *k večerau* i tvar *k posledú* (GebMluv III/1, 36). Tvary s předložkou *k* svědčí o uvolnění vazeb k paradigmatu substantiva *večer*. Byly zřejmě adverbializovány podobně jako tvar *k večerému*: *když bieše k večerému nahodí mi se jelen* (Troj 68, 97a, D), *k večerému . . . vyvedli tři konšely . . . pod praněř* (TeigeMíst I, 1, 71, F). Můžeme-li považovat užití dlouhé koncovky adjektivní za signál adverbializace, pak lze na tomto pozadí chápat i uvedený ojedinelý tvar dat. pl. *k večeruum* jako odchylku od obvyklého tvaru dat. sg. Nesubstantivní funkce tvaru ve větě tu byla doprovázena také změnou formy.

Sám časový údaj „večer jako doba události“ byl vyjadřován několika formami. Nejstarší z nich je *večeros*, vzniklá zřejmě analogií k *jutros*. Nejde tu totiž o složení substantiva *večer* a zájmena *so*, (to by znělo *večeres*), nýbrž o derivaci adverbia analogickým sufixem *-os*: *protož z dobrého . . . obyčejě chodie večeros kněžie koledovat* (ŠtítSvát 18a, 2, D), *teď*

glejty posielám, a ty, aby nám večeros takovéž poslal (ListRožmb 2, 24, 7, E), že večeros poslali ke mně posla (ArchČ 8, 35, F). Vedle tohoto bezpředložkového výrazu adverbialního charakteru existovaly výrazy s předložkou *v, za, na*. Nejhojněji jsou zastoupena spojení s *v*: *v večer by tanec* (Baw 76a, C, D), *v večer svůj pokrm přijímáše* (Bibl C, Jud 12, 9, D), *přišel v večer* (BiblOl 4, Ry 5, 24, D), *v večer budeš zdráv* (LékFrant C 147 b — 30, E), *v večer, již na mrkanie* (PassKal N, 1, 1b, F); existovala i fonetická varianta *u večer*: *u večer a po večeri* (KorMan 101a, F). Spojení dvou *v* se však neudrželo, jak o tom svědčí vedle dnešního tvaru i staré doklady: *obětovali sú ráno i večír* (BiblKladr 1, ESDR 3, 3, E), *Tuť je (snoubence) večier oddadie* (RokPost I, 205, 212: ABK, F), *večer nad karhany seděli* (RokPost I, 394, 183, BK, F). Vedle této hojné formy, později zcela převládnuvší, se vyskytovala ve stejném významu spojení s předložkou *za* i *na*: *to máš navečer požíerati* (LékFrant A, 77b, E), *a myť na večer neb zajtra ráno jej tam pošlem* (ArchČ 21, 313, F); *za večera* (KorMan 178b, F). Tých význam mělo i spojení substantiva *večer* v gen. sg. s demonstrativem: *toho večera* (Gesta D a PasKal E, 5b 1, F).

Ze všech uvedených výrazů došlo k dovršení adverbializace pouze u zaniklého *večeros* a žijícího *večer*. Z ostatních výrazů lze považovat za nejvíce adverbializované *kvečeru* a novější *zvečera*. Výraz *navečer* má dnes pozměněný význam „k večeru“ místo staršího „večer“. Neadverbializovány zůstaly opozitní výrazy *od večera, do večera*. (Při různosti předložek jsou zřejmě nejvíce na překážku adverbializaci opačné významy takových spojení, při nichž je nutná samostatnost významů obou komponentů: předložky i substantiva.)

Praslovanské substantivum *godъ* je základem, od kterého je odvozeno staročeské adverbium *hodě* „vhod“ (a také stsl. *godě*). Substantivum *hod*, mající význam „rok“, mohlo znamenat také „v touž dobu za rok“ nebo ve spojení *pozdě hodě* „pozdě v čase“.²⁷⁾ Poněvadž pro význam „rok“ měla čeština ještě další pojmenování *léto* (a *rok*); mohlo se v ní substantivum *hod* uplatnit nikoli ve stejném významu jako psl. *godъ*, nýbrž ve významu „svátek“: *do hodu narozenie* (PrávoHor, E) a „vhodný den“. Význam „vhodné doby“ se pak rozšířil nejen na vhodnost časovou, nýbrž vhodnost chápanou obecně: *ptáci jsú asa lidem na něčem hodě svým chvátáním* (Výb 1, 573 ad 571, 136, D). Význam „vhodnost“ mělo také substantivum *doba* (srov. níže v následujícím substantivním základu a tam doklady, např.: *Svatopluk to naše doba*). Zatímco v tomto případě uvedený význam zanikl a udržel se jen sekundární význam časový, výraz *vhod* naopak časový význam ztratil a udržel si jen význam způsobový, hodnotící.

Poznámka: Od adverbia *vhod* je tvořeno adjektivum *vhodný* a od něho adverbium *vhodně*, do značné míry synonymní k uvedenému adverbium *vhod*. Adverbium *vhodně* vyjadřuje vlastní způsob slovesného děje, je

²⁷⁾ Machek, Václav: Etymologický slovník jazyka českého, Praha 1968, str. 173.

slovesným adjektivem (srov. Komárkovo pojetí podobných adverbii v projektu nové akademické mluvnice)²⁸⁾ a jeho použití je téměř neomezeno. Naproti tomu adverbium *vhod* stojí za slovesem: *udělal mu to vhod, nebylo mi to vhod*. V obecném významu je u něho nutné ještě zřetelové určení „komu“, vyjádřené dativem jména; v tomto významu se vyskytuje pouze u omezeného počtu sloves, v podstatě jen u shora uvedených *udělat, být* a hovorově také *přijít někomu s něčím vhod*. Ve starší platnosti „vhodné doby“ pak může stát po jakémkoli slovese: *připomenul vhod, zazpíval vhod* atd. Někdy jeho význam splývá s významem adverbia *vhodně*.

Od základu *doba* dnes sice adverbium neexistuje, existují jen příslovecná určení s předložkou nebo bez ní a ponejvíce se zájmeným přívlaskem, který rozvíjí substantivum *doba* (*do* nebo *od té doby, po tu dobu, v té době, tou dobou*). Vývoj těchto výrazů však byl velmi zajímavý. V psl. existovalo adverbium *do*. Podle Machka (EtymSl str. 131) se toto původní adverbium změnilo v substantivum pod vlivem typu *dlouho* (spojení *v ta doba* považuje Machek za plurálový tvar neutra). Ve staré češtině se určení adverbialního charakteru vyjadřovalo pouze spojením s předložkou, které bylo rozvíjeno ukazovacím zájmenem nebo adjektivem: *v tej době* (Hrad 58b, C), *v někú dobu* (Pas 327a, C), *od té doby* (50b 1, Comest, C), *při tej době, když* (Rúd, 600, C), *v každú dobu* (Rúd 769, C), *jest na tej době* „v tom věku“ (Výb 1, 369 ad 361—35, D), *až do sí doby* (SlovSyn 82 bis a, D). V dokladech z pozdější doby dochází k porušování kongruence, což lze považovat za signál adverbializace. Protože však substantivum *doba*, významem velmi obecné, žádá sémantické doplnění adjektivem nebo zájmenem, nemohla být adverbializace dovršena. Kongruence byla porušována determinujícím členem spojení, např.: *v ta doby* (ArchČ 16, 125, F), *v ta dobu* (Machek 1.c.); v jiných případech se přestávalo skloňovat substantivum: *tu doba* „v ten čas“ (ListRožmb 2, 5, 7a, E), a konečně zůstává neskloněn celý výraz: *a v táž doba rozedřie se (opona)* (Vít 87b, 296, 91, C), *ta doba* „tou dobou“ (ListRožmb 2, 46, 24, E), *v ta doba* (ArchČ 16, 122, E, F), *v jedna doba, v ká doba* (Machek 1.c.).

Poznámka. O vazbách *v ta doba* mínil Zubatý,²⁹⁾ že jde o věty nominální, tedy nominativ v roli adverbia. Vysvětluje tak i adverbia typu *večer, ráno, chyba (lávky)* aj. Gebauer se domníval,³⁰⁾ že v případě adverbialního užití dochází ke vzniku nepravidelností podobného typu.

Stojí za povšimnutí, že doklady s porušenou kongruencí pocházejí převážně z textů zachycujících úřední češtinu, tedy jde o jednací styl (ArchČ, ListRožmb). Bez určujícího přívlasku se vyskytovalo substantivum *doba*

²⁸⁾ Teoretické základy synchronní mluvnice spisovné češtiny, SaS 36 (1975), 1, 18–48, zvl. str. 33n.

²⁹⁾ Zubatý, Josef: *V ta doba, v ta doby*, atp., Studie a články II, Praha 1954, str. 44n.

³⁰⁾ Gebauer, Jan: *po-sou-dobu* ap., LF 29, 1902, str. 60.

jen zřídka: *na dobu vyvolen jest mi tento, aby nosil jméno mé před pohany* (BiblPraž A, 9, 15, F).

Substantivum *doba* prošlo zčásti podobným vývojem jako subst. *hod* (srov. předcházející substantivní základ). Význam časového úseku byl hodnocen jako *doba* k něčemu vhodná, nebo naopak nevhodná. Význam času se mohl dostat zcela do pozadí a do popředí pak postoupil „vhodný způsob“ nebo dokonce i jen „způsob sám“. Například: *Svatopluk, to naše doba* „Svatopluk nám vyhovuje“ (DalL 55, 21, B), *učiním vše, což tvá doba* „užitek, prospěch“ (Vít 21a, 61, 92, C), *dary jeho (Ježíše) doba* (Vít 22b, 65, 191, C), *což tvá doba* „co potřebuješ, co je ti vhodné“ (Výb 1, 458 ad 453, 57, D), *při tej době* „na ten způsob, podobu“ (Rúd 6a, 352, F), *své doby* „v svůj příhodný čas“ (PasKal, M 62b, F). Bez jakéhokoli určení se vyskytuje substantivum *doba* jen ojedinele: *na dobu vyvolen jest mi tento, aby nosil jméno mé před pohany* (BiblPraž A 9, 15, F), srov. výše. O tom, že základ *doba* měl hodnotící kladný (nebo naopak záporný) význam ve výrazech označujících způsob, svědčí i stsl. a csl. deriváty *udobь* „lehce“ a *bezdobь* „v nepravý čas, nadarmo“.³¹⁾

Staročeské adverbium *pohřiechu* má za sémantické východisko ještě předkřesťanský význam slova *grěchъ*, „chyba, mýlka“, tedy znamenalo „po chybě, chybou, opomenutím“.³²⁾ Zpočátku mohlo být i v tomto významu substantivum *hřich*, bývalo tedy také rozvito: *já po mém hřiechu toho všeho tresktati nemohu* „bohužel“ (PulkR 31b, C). Po adverbializaci spojení se ovšem už rozvíjející člen nevyskytoval: *Tristram pohřiechu jeho (lože) doskočiti nemuože* (Trist B, 88b, C), *jakož pohrziechu* „bohužel“ (Otc, cA, 457b, Štít Alžb, D), *(ženy bránily kněžím sloužiti v kostelním oděvu), jakož pak po hřichu u svatého Petra na Poříčí se to stalo* (BřezKron 407, 33, F). Jak je patrné z prvních dvou dokladů pocházejících přibližně ze stejného období, došlo k adverbializaci tohoto spojení už někdy po polovině 14. století. Původní vlastně časová platnost (*po* + dějové jméno) se změnila na způsobovou („chybou, omylem“). Tento posun se jeví jako pochopitelný: v časovém sledu muselo dojít napřed k chybě, omylu, pak teprve mohla být situace hodnocena jako nedobrá, politováníhodná. (Jiné svědectví o posunu čistě časového významu k rychlému sledu dějů a k podmínce lze vidět ve vztahu vět časových a podmínkových a v zastupitelnosti jejich spojek v hovorovém úzu: *když, jak* — místo spisovně rozlišeného *jakmile, jestliže*. Srov. o tom níže v kapitole o depronominálních adverbích.) O významových posunech předložky *po* píše Fr. Kopečný;³³⁾ z časového významu „post“ je odvozen význam způsobový a příčinný, srov. rus. *po ošibke*, pol. *po szkodzie* atp.

Substantivum *konec* pochází z psl. *konь* „kraj“. Spojovalo se s předlož-

³¹⁾ Srov. Machek, Václav: op. cit. sub 27, heslo *snad*, str. 563.

³²⁾ Tamt. str. 188.

³³⁾ Kopečný, František: Etymologický slovník slovanských jazyků I, Praha 1973, str. 184–185.

kami už ve stsl.: *pokonь*, *iskoni*. Podle předložek pak měl výraz význam buď začátku, prvního kraje (*iskoni*), nebo konce, vzdálenějšího kraje (*pokonь*); tento význam měl i útvar se sufixem *-ьць*: *коньць*. Ve staré češtině už šlo o význam „konec“, který se rozštěpil na dva blízké významy: „konec neutrální“ a „konec dobrý“, tedy „dokonalost“. Starší základ *konь/konь* se zachoval ve stě. útvarch *dokona*, *dokonaně* a ve stě. a sloven-ském *napokon*. Dvěma významům „dokonce“ a „dokonale“ odpovídá existence dvou sloves vytvořených původně od různých základů *končit* a *konat*. Později se jejich významy sblížily: *skonat* „skončit život“, *dokonalý* „dokončený, završený“ (srov. také polské *doskonaly*, Machek, EtymSl 273). V našich dokladech je výrazu *konec* užito ve významu „konec“ i „završeno, úplnost“. Nejstarší doklady z časové roviny A-D (do r. 1380) však mají význam první, druhý můžeme vysledovat až v dokladech o něco pozdějších. Například: *měl by nakonci bolest* (GlosŘeh 44a, A), *konec zimy „na konec zimy“* (Comest, C), *aby mě mé vše radosti zbavilo dokonczie* (Tkadl, D), *dokonce „ad extremum“* (BiblTřeb 2. ep. I, 13, D), *od vrchu do konce (se roztrhla chrámová opona) „dolů“* (ŠtítSvát 165b, D), *dokonce všickni pohubeni „docela, úplně“* (Troj 78, 100b, D), *tu jim dokonce pobral „docela“* (Půh III, 549—629, E), *když Táborští sú zvěděli dokonce, že jest . .* (ListRožmb 2, 208, 18, E), *tehdy čtenie již dokonce nebude pravě kázáno „zcela, vůbec* (ChelčCirk, F), *nebyl zaveden dokonce „docela“* (ArchČ 4, 411, E, F), *nedomluveno nic dokonce „konec, úplně, zcela“* (ArchČ 8, 110, F), *všechny věci do konce smluvili „úplně“* (PrávoOpav 1/2, E/F). V uvedené pozdější časové vrstvě je ovšem i hojnost dokladů s významem „konec“: *na konci lékař nemož miesta uléciti* (LékSal 222, 13, 23, E), *nedadúce (lotrovi) do konce odvolati* (ListRožmb 3, 41, 46, E), *ať by dietek do konce nezavedl* (ArchČ 21, 314, F), *utvrdí vás až do konce bez hříechu* (BiblPraž 1, Cl, 8, F). Některé doklady dobře ilustrují, která slovesa mohla zprostředkovat nejvýhodněji přechod významu „konec“ k významu „úplnost“. Jde zřejmě o slovesa s rezultativním významem: *víno dokonce vyvařené „docela“* (Apat 104a, F), *zlé do konce udusiti „docela“* (ŽidSpráv 118, F), *koruna dokonce od cizozemcuov zahubena byla* (Břez-Kron 488, 39, F), *jsú zahubeni . . . a téměř do konce* (ArchČ 8, 25, F), *do konce poselstvie nezjednal „úplně, vyčerpávajícím způsobem“* (PasKal, N 2, 2a, F).

Poznámka: Současný význam *dokonce* jako stupňovací spojky a zdůrazňovací partikule není ještě zachycen ani u Jungmanna, tam je výraz *dokonce* charakterizován jako adverbium s významy „durchaus“, „schlecht-erdings“ a „vollends“ (JungSl str. 412).

Substantivum *hromada* bylo svým významem „kupa vzniklá shrnováním nebo stavěním“ předurčeno k poměrně snadné adverbializaci generalizací tohoto významu. Stačilo rozšířit význam z předmětů neživých na jakékoli substance obecně (tedy rozšířením o živé bytosti včetně osob). Se substantivem se pojily dva druhy předložek: směrové a místní. Po vý-

znamovém posunu u substantiva *hromada* se však změnil i význam spojení s předložkou. Směrový a místní význam se změnil na obecné kontaktní nebo na význam „současnosti“. Byly to předložky *v* s akuzativem, *do* a *v* s lokálem: *v hromadu* „současně“ (ArchČ 2, 88, C), *a kdož milým nedá v hromadu* „aby uzavřeli sňatek“ (LyrVil 166, 14, 3, C), *Woldmar sném se v hromadu (s) majtburským arcibiskupem* (PulkR 173a, C), *navrácenie i. v hromadu sjednánie* „sjednocení“ (PulkR, 61b, C), *pozdravujte se v hromadu (alii alios) v políbení svatém* (BiblTřeb, ep. PavlKor 16, 20, D), *sebravše se v hromadu* (BiblC, Jud 5, 23, D), *vrch toho korábu svedeš v hromadu* (BoskGen 6, 16, D), *abyste se v hromadu milovali* (BiblTřeb, Ep. Pavl R, 13, 8, D), *vezmi... bobkového oleje, slepičie sádlo a spustiž to vše v hromadu* (LékFrant C, 157b—9, E), *Pražané... v hromadu se shlukli* (BřezKron 440, 8, F). Ke konci 15. století byla předložka *v* vystřídána předložkou *do* ve významu směrovém „dovnitř“: *každý soused s čeládkou svou do hromady se najíti daly* „najmout“ (ArchČ 29, 101, 134, 14, F). Původní význam směrový zanechal své stopy v tom faktu, že spojení s předložkou *v* a *do* je vázáno nejčastěji na slovesa pohybu anebo na slovesa vyjadřující směrování k určitému stavu nebo děj nereálný (přání, rozkaz). Společným rysem těchto dvou sémantických skupin dějů je neskutečnost děje v době výpovědi. Jde tedy o směrování k jisté situaci, nikoli o situaci samu. Také význam místní, vyjadřovaný předložkou *v* s lokálem podlehl významové změně, vyjadřuje hotovou situaci, stav pospolitosti: *Pražské i Olomúčské biskupstvie v hromadě držal dlhých časy* (PulkR 55a, C), *prach ant' se drží v hromadye* (AlchAnt 12b, F).

K adverbiiám *dohromady* a *vhromadě* později přibylo ještě pohromadě. Jungmann je cituje už z Veleslavinovy Silvy quadrilinguis (I, 764). Záhy pak jím bylo *vhromadě* vystřídáno (udrželo se v podstatě jen v nářečích). Užití předložky *po* svědčí o nesubstantivním chápání výrazu *hromada*. Nešlo o vyjádření nového významu, ani o adverbializaci spojení předložky a substantiva, nýbrž o analogické tvoření pomocí už běžných prostředků, a to předpony *po-* a přípony (slovnědruhové charakteristiky) *-e*. O tom, že význam novějšího adverbia zůstal nezměněn, svědčí jeho neodlišená spojitelnost se stejnými slovesy, jako tomu bylo u výrazu *vhromadě*: *držet, být, vyskytovat se* apod. Původní významový protiklad směrování k určitému stavu pospolitosti a setrvávání v něm, odvozený od konkrétních významů předložek směru a místa (a substantiva *hromada*), zůstal tedy zachován a je vyjadřován dvojicí výrazů *dohromady* a *poňromadě*. Ostatní spojení předložek a výrazu *hromada* mají charakter neadverbializovaného spojení se substantivem v původním konkrétním významu: *na hromadu, na hromadě, v hromadě*.

V základu stč. *vóbec* stojí substantivum *obec*. Od nejstarších dokladů má spojení *v obec (vóbec)* charakter adverbialní. Kromě jiného nás o tom přesvědčuje ten fakt, že nedošlo k analogickému zrušení kvantitativní *o* (a jejího reflexu *uo* a *ú*). Ta byla původně vázána na neslabičnou předložku, ale

později byla zrušena. Jeho obecná platnost bývala často zesilována tvary zájmena *všechn*: *ať nás nežže věčný plamen, rcímež všichni vóbec Amen!* (LyrDuch 75/75, A), *lehu vóbec všitci spáti* (KlemEp, C). Význam „všichni, společně“ byl později modifikován na „veřejně, na veřejnost“: *proč bychom vsudy v obec do všech vlastí a zemí... těch věcí nerozšířili...* (ArchČ 3, 101, MajCar, D), *v obec mluviec* (ŠtitVyš 107 a 2, D), *kterěž věci pro spasenie všech lidí... ustanoveny bývají, mají v obec vyneseny býti* (ArchČ 3, 91, MajCar D). V jednacím stylu se zřejmě ustálilo rčení *všem vóbec* „veřejně, bez výjimky, obecně, vespolek“, jak o tom svědčí řada dokladů z konce 15. století: *my purgmistr... vyznáváme tiemto listem vuobec všem* (ArchČ 26, 305, E), *oznamujeme tímto listem všem vóbec* (Desky BM 31, 6, F), *já... tiemto listem všem vóbec a vsady... vyznáváám* (ArchČ 14, 113, F), *tiemto listem všem vuobec, ktož jej uzrie...* (ArchČ 10, 43, F), *známo všem vóbec činíme* (ArchČ 4, 481, F), *listem tiemto oznamujeme všem vóbec i každému zvláště* (ArchČ 26, 432, F), *oznamujeme tiemto listem v obec* (PrávoOpav II/2, 83, 20, F). Konkrétnější význam „všichni, společně“ ustupoval ještě i v pozdější době velmi zvolna. V Jungmannově Slovníku jsou k němu uvedeny hojné doklady (V, 213), je zachycen, byť jako archaický, dokonce i v SSJČ.³⁴) Obecný význam intenzifikační se později rozvíjel stále více jako zdůraznění záporu a současně zůstal zachován význam zobecňující (*vůbec nespál, byl to vůbec nejlepší hráč*).

Staročeské adverbium *lic* (stsl. *licь*) pochází z neutra substantiva *lice*. Výchozím tvarem pro adverbium byl akuzativ sg. (GebSl II, 248). Vnější projevem jeho slovnědruhového přechodu byla ztráta koncovky *-e*. Mělo význam „všichni, společně“ ustupoval ještě i v pozdější době velmi zvolnic *na vzhod slunce* (CestMand, Šimek, D), *strana ta měsiece, jenž jest lycz k zemi* (LyraMat, D), *lic k hrdlu* (LékSal, Erben, 761, 204, 12, E). Dnešní význam spojen *na lic* „to, co je vidět, co je obráceno k našemu obličejí“ je vlastně specifičtější. Zároveň s obsahovou změnou proběhla i změna formy: k původní bezpředložkové podobě vznikla podoba s předložkou na: *vnitřnie věci... mohli sě změnit na lic* (JakKost, NUK XI, D9, 168a, E). Vývoj tohoto výrazu byl zcela nepochybně ovlivněn existencí antonymního spojení *na rub, na ruby*. Tvar *na lic* se začal považovat za akuzativ feminina *lic*, které má též význam jako starší neutrum *lice*, tedy „tvář“. Později vzniklo podle *rub* i maskulinum *lic* s významem „strana předmětu obrácená směrem k pozorovateli“: *na ruby i na lice* (ChelŠif 96, 27, 54b, F). Starší význam i forma ovšem ještě dožívaly dlouho, svědčí o tom doklady z Jungmanna (II, 319): *lic k nám, lic na vzhod, pojďme lic* „přímo“. Tyto doklady byly v Jungmannově době živé: jsou uvedeny s poznámkou „uzus“.

Vývin adverbia *lic* názorně dokresluje, jak těsně jsou mezi sebou spjaty

³⁴) Slovník spisovného jazyka českého, Praha 1971, IV. díl, str. 184.

jednotlivé slovní druhy. Pohyb uvnitř adverbii měl vliv na substantiva (zánik adverbia *líc* a vznik adverbia *na líc* ovlivnil přesun v rodu substantiva *lice* n. na *líc* f.). Zároveň je tu ilustrován vliv opozita na formování adverbia i sekundárního „základu“, tj. substantiva *líc* m. podle *rub*.

Z původního substantiva *líc*, které se vlastně k adverbializaci příliš nehodilo, vznikla v průběhu několika staletí dvě adverbia, z nichž první — *líc* — mělo význam obecnější než druhé, pozdější *na líc*.

Staročeská adverbia *dokořen* a *zkořen* (a nč. *dokořán*) mají za základ substantivum *kořen*. To se spojovalo v genitivním tvaru plurálovém s předložkami *do* a *z* a vytvářelo adverbialní určení způsobu děje, obvykle míry. Projevem jeho adverbializace je ustrnutí původní nulové koncovky gen. pl. Už v nejstarších dokladech může mít výraz *kořen* přenesený význam: *čtvero pekelná vrata otvorena až do kořen* (AlxB, 140, B). Impuls k přenesení významu je třeba hledat v kontextech, kde bylo slova *kořen* užito jako substantiva a kde je možno zároveň předpokládat zčásti i význam adverbialní, například: *a hned to dřevo z kořen padlo* „z kořenů vyvráceno, tedy úplně“ (Pass 468 b, C). Ostatní doklady už mají význam abstrahován na „úplně, zcela, až po nejzazší mez“: *z kořen vyplení* (Jeron 45, B 2, C), *kázal z kořen zbořit* (AlxPov A, 242 b 1, D, E), *boří z kořen základy* (KrumlVýkl 123 at, Sir 3, 11, D), *z kořen vyplniti* (Budyš E), *z kořen vyvrátiti chce* (ChelčPost, F), *(neposlušného) do kořen zkaziti* (ŽidSpráv 160, F). Z uvedených dokladů lze pozorovat, že adverbium *zkořen*, (*dokořen*) znamenalo měrovou okolnost způsobovou zpravidla u sloves ničení, kromě „otevření“. (V posledním případě mohlo jít o lexikalizaci výrazu, který původně mohl souviset s „vyvrácením“ např. stromu analogickou povahou pohybu při otvírání a vyvrácení.) Výrazy *dokořen* a *zkořen* byly sice adverbializovány, avšak stupeň abstrakce, jehož přitom základové substantivum dosáhlo (stalo se synonymem základu, podstaty), zůstal nízký a navíc spojitelný jen s určitou sémantickou skupinou sloves. V těchto faktech můžeme hledat příčinu, proč se uvedená adverbia nezachovala. Navíc tu jistě zapůsobila i konkurence již existujících výrazů s obdobným významem, např. *dokonce* apod. A tak možnost vzniku způsobového adverbia měrového zůstala nevyužita. Zachovalo se pouze *dokořán*, spojitelné v podstatě jen se slovesem *otevřít* a jeho synonymy.

Základ adverbia *bezděky* je velmi starý. Podle Machka pochází ze sthn. *denke* (< *denken*) „vůle, mysl“. Ve staré češtině mohlo mít substantivum *diek* i podobu v rodě ženském, tedy *diek* i *dieka*. Jako femininum se uvádí ještě v Jungmannově slovníku (I, 348), byl už jen jako archaismus. Substantivum *diek* (-a) se spojovalo se dvěma předložkami *v* a *bez* k vyjádření dvou protikladných významů: „podle něčí vůle, myslí, jemu příjemně“ nebo „bez vůle, proti ní“: *bohu jest v diek skrušenje* (Vít 36a, C), *být v diek* „být milý“ (tamt. 39a), *přieteli v diek bylo* (AlbRáj A, 24a, D). Z tohoto spojení vzniklo substantivum *vděk*: *mne dle vděk* „kvůli mně“

(Výbor II, 2, 363 ad 355, 34, D), *dluhu nám vděk puojčeného* „vhod, na prospěch“ (ArchČ 18, 142, F) *království bylo vděk* „vhod, k libosti“ (ArchČ 2, 242, E), *pánu na tom vděk učiní* „zavděčí se“ (ArchČ 11, 248, E). Obecný význam substantiva v jistých kontextech tíhl k vyjádření okolnostnímu, proto se jedna z jeho forem stala základem nové adverbializace. Substantivum *vděk* se spojilo s předložkou *za*: *zavdiek prijímám to* „jest mi vhod, příjemno“ (BiblPraž Gn 30, 34, F), *za vděk přijala* „jako důvod k vděčnosti“ (Registra rybnická, ArchČ 17, (464), F).

Opačný význam „bez vůle, proti vůli“ byl vyjadřován pouze spojením s předložkou *bez*. Také v tomto případě vystupoval a fungoval ve starších dokladech výraz *diek(a)* jako samostatné substantivum: *bezprávně, bez dieky božie* (RadaOtc P, 85b, v 242, D), *bez jiego dieka* „bezděčně, proti vůli“ (LékMus 75b, E).

Vedle adverbializovaných výrazů s předložkou se vyskytovalo ovšem i samostatné substantivum *diek(a)*: *jměj diek* (Výbor 1, 655 ad 652, 9, D), *měj diek, sluho* (MatHom, Holub, D); *i vracuje (člověk) jemu, za dieku meč jeho* (ChelčSif, 231, 4, 131 a, F), *za diek činěnie* „jako díky“ (BiblPraž Lv 2, 22, 29, F).

Poznámka: Od substantiva *vděk* vzniklo adjektivum *vděčný*. Fungovalo jak ve složených, tak ve jmenných tvarech. S předložkou *za* plnilo roli adverbia: *za vděčné přijíti* „přijmouti jako milé, vděk vzbuzující“ (ŽidSpráv 449, F). Blízký základ *děč*, fem. je v jiném předložkovém spojení: *v děči* „slušně, uctivě, zdvořile, vděk, vhod“ (GebSl 215, doklady na toto spojení pocházejí výlučně z LegKat, Erben, C). Od jmenných tvarů bylo možno užít shodné formy (v přísudku sponově jmenném): *dobrodiní prvě vděčno nebylo* (ArchČ 2, 148, F), nebo formy vztahující se k všeobecnému podmětu, v čemž lze spatřovat jistý předstupeň adverbializace: *vděčno mi od tebe bude* (ArchČ, 39, F): v tomto dokladu se výraz *vděčno* nevztahuje k substantivu, je ho tu užito v bezrodé formě. Tyto útvary deadjektivní nahradily původní spojení *v diek, bez diek(y)*. Zachovaly se pouze archaické frazeologizované spojení *vzít, přijmout zavděk* a adverbium *bezděky* „mimovolně, nevědomky“.

Praslovanské *divъ*, které se vykládá jako postverbiální substantivum k *divati*, stalo se základem několika výrazů prostých i předložkových vyjadřujících adverbiale modi někdy s odstínem příčiny děje. Prostý výraz měl obvykle substantivní význam „zázrak, div“: *div ot divu* „div nad divy“ (AlxV, 1882, B), *divem bieše v nie duše ztrnula* (Bibl01 2, Par 9, 4, D), *ta chut sama o sobě božím divem musila lpieti* (PasKal, C 20, b2, F), *vieru přijal božským divem* (KorMan 68b, F). Předložková spojení měla zpravidla význam „na podiv“ a koexistovala vedle sebe dvě: *vdiv(y)* a *na-div(y)*: *v divy* „napodiv, neobyčejně“ (Vít 27a, 79, 881, C), *v div to hnáti* „diviti se tomu“ (Výbor 1, 470, 339, D), *v div sipienie* (KrumlVýkl 161a, 1, Jr 1810, D). Existovalo i spojení s lokálem *v divě* „divoce, hrozně, okázale“ (LegKat, Vážný 1959, 262, C). Spojení *na div* mělo obdobný význam „na-

podiv, kupodivu“ nebo zbytek subst. významu „k divení“: *na div ovšem uměly* (AlxV, 1675, B), *na divy počť ten klášter milovati* (HradProk, Hrabák 1959, 85, C), *nadivý čistá diela* (Výbor II/2, 182 ad 181, 12, D), *na div bude lidu* (BřezSnář M, 47b, D), *vyvěšen byl z věže v truhle na div každému* (Bel 1A, 164b, D).

Opačný význam „bez podivení, přirozeně, normálně“ se vyjadřoval spojením s předložkou *bez*, např.: *to se vše bez diva děje* „prostě“ (AlxV 52, B), *asi by bylo bez diva* „nebylo by se čemu divit“ (Výb 1, 139 ad 137, 32 — 33, D).

U konkurujících si spojení *vdiv(y)* a *nadiv(y)* lze dost obtížně stanovit míru jejich adverbializace. (Fakt že lze spojovat jeden výraz s více předložkami k vyjádření obdobného významu svědčí většinou proti adverbializaci.) Naproti tomu spojení *bez diva*, vyjadřující opozitní význam, bylo zřejmě adverbializováno ve větší míře. Svědčí o tom nejen ustálená forma výrazu, ale i jeho nerozvíjení adjektivem. Uvedená spojení však v pozdějším vývoji zanikla. Jungmannův slovník je uvádí jako citáty ze starší literatury (I, 369). O něco později než uvedené výrazy vyvinulo se adverbium *div* (*divže*). Pochází zřejmě z větného vyjádření *je (to) div, že . . .*, kde je *div* substantivem: *div jest, že člověk neumře, když šalvěj v zahradě roste* (LékFrant T A, 137a, E). Po spojení *div jest, že* mohlo následovat sloveso v pozitivní i negované podobě. Elipsou spony pak vzniklo spojení: *div, že jsem živ (tak se starám)* (Ros, JungSl I, 369), *div mluvěj pýchau* (Ros, JungSl I, 370); později se *div* spojoval jen se slovem v záporu *Radostj div hroznau nezapláče* (Puch 2, 56, JungSl I, 370). V těchto případech (stejně jako v současných) už jde o adverbium. Jeho význam ve spojení *div + ne + verbum* se rovná významu *skoro + verbum*; *div nepláče = skoro pláče*. V substantivním významu po slově *div* se sponou mohl následovat jakýkoli děj, který vzbuzoval podiv (*je (to) div, že spí*, stejně jako *je (to) div, že nespí*). Ztráta predikativní platnosti spojení (elipsou *je*) a zastření lexikálního významu vedly ke zmíněnému posunu významu na „div že ne“. Zaniklé výrazy *na div(y)*, *v div(y)* byly nahrazeny formacemi od základu *podiv*: *napodiv, kupodivu*.

Vedle všech uvedených výrazů v různé míře adverbializovaných existovalo substantivum *div* samostatně a plnilo jiné větné funkce, např. předmětu *podobný k divu* (AlxB, 246, B) atd.

Od základu *dar* existuje v nové češtině adverbium *darma*, s modifikujícími předponami *za-darma* a *na-darma* (neuvádíme-li frazeologickou příslovečnou spřežku *zbúhdarma*).

Poznámka: Podle Holuba — Kopečného (EtymSl 96) je *darma* přitvořeno k adverbialnímu výrazu *darem*. Podle Machka (EtymSl 110) vzniklo pod vlivem podobného výrazu *kradmo*. (Samo substantivum *dar* je postverbální k *dáti*.) Vzhledem k tomu, že analogické formy *kradmo, kolmo, mermo* mají vždy v pozadí sloveso (*krásti, kláti, mříti*), a vzhledem k tomu, že existovala velmi stará slovesa *darit* a *darovat* (Kopečný, l.c.),

lze předpokládat spíše, že *dar*mo se řadí k těmto postverbálním útvarům.

Staročeský výraz *darem* se spojoval se slovesy sémantického okruhu *dát, dostat, připadně vlastnit, vzít* jako s nutným předpokladem existence: *slavným darem darování* (Hrad 74b, 1, C), *nebo darem dány mi sú* (*Levitě*) *ot synův israhelských* (Bibl01 Nu 8, 15, D), *budeť vám dáno darem Duchu svatého, co budete mluvíti* (WaldhPost, Šimek 47, 16/65 b 2, D), *de donariis kteréž mu darem dávali vel z daruov* (KrumlVýkl 214 b 2, D), *od boha vzěli darem* (ŠtítVyš 19a, 1, D), *slepice byla li by... darem dána* (BřezSnář, NUK 54, F 86, D) *posielám ctí a darem prstének* (ArchČ 21, 299, E), *darem přijala sem* (*já, České země Koruna*) (Budyš, Daňhelka 23, 22, E), *komu pán Buoh darem svým to dal* (AktaBratr 1, 413, 187 b, F), *darem božským jmieti budem* (ArchČ 29, 24, 30, 21, F).

Vedle tohoto adverbia tvořeného prostým pádem substantiva existovala předložková spojení, jejichž význam byl předložkou mírně diferencován. Jde převážně o substantivní ráz výrazu *dar*: bývá velmi často rozvit. Předložka z dodávala spojení význam příčiny „kvůli daru, pro dar, díky daru“: *a z daru zákon jest děkovati* (AlbRáj, 69 a, D), *i nechtě rád... by o statek po mně zuostalý mně z daru milosti božie pójčený* (TeigeMíst I, 1, 337, F), *z daru Pána Boha... jsem se ve zdraví vrátil* (ArchČ 10, 60, F), *také mi se z daru božého... dobře vede* (ArchČ 3, 384, F), *které (vsi) z daru božého držíme* (ArchČ 16, 554, F), *o všem statku mém mně z daru božieho pójčeném* (ArchČ 15, 560, F). V některých případech však má spojení předložky a substantiva význam čistě způsobový „jako darem“: *poněvadž pan Oldřich nedal jí viny z slibu, než sprostně z daru, nemá* (*Elška*) *jemu* (*Oldřichovi*) *o tu věc odpovídati* (Půh 2, 226, D), *z daru božieho dal jsem* (ArchČ 29, 5, 6, 4, E).

Předložkové spojení *v dar(y)* mělo převážně význam „jako dar“, nikoli „zadarmo“. Toto spojení má ráz převážně adverbialní. Obvykle bylo vázáno na pojmenování darovaného předmětu: *dobudmy mu zlata v dary, kadidla a k tomu myrrhy* (Vít 64, 189, C), *již mu jest dal svůj prsten v dar* (ŠtítSvát, Straka 49a, 1, D), *stříebro a zlato... poslal králi asyrskému v daru* (Bibl01 16, 8—9, D).

Spojení *za dar* mělo význam „zdarma, jako dar“: *ostatek pak té múky kněz vezmeť sobě za dar* (BiblPraž 2, 5, 13, F).

Od starého adverbia *dar*mo s významy „darem“ nebo „pro nic“ (GebSl, str. 208) se odvozovala analogicky adverbia *zdarma* „nadarmo“ a *nadarmo*. Obě poslední měla stejný význam, později se však diferencovala. K *na-darmo* byl pak obdobně dotvořen nový výraz *zadarmo*.

Substantivum *hlas* mohlo mít okolnostní význam buď samo o sobě, nebo s předložkou. Bezpředložkové užití tohoto typu je v dokladech staršího data a nebylo zřejmě příliš hojné, např.: *hlas mluvenie* „vocem, nahlas“ (GlosKap 96, A). Z předložek se uplatňovaly *na* a *nad*: *nahlas* (GestaRom, březn. rkp., D), *nezpievaji o tom nahlas* (Tkadl, ed. Hrub. Šim, D), *nahlas* (Půh III, 630, 182, E); Půh III, 121, E; RokPost, Šimek, F).

V posledním uvedeném díle se současně vyskytuje ve stejném významu i útvar *nadhlas* (RokPost Šimek I, 53 ad 390, F). Tohoto adverbia se užívalo paralelně s adverbium *nahlas*, jak o tom svědčí i doklady z Gebauerova slovníku (II, str. 447). (Jungmannův slovník už uvádí *nad hlas* jen jako citát ze starší literatury, *na hlas* pak jako uzuální: (I, str. 676.) Na rozdíl od Gebauera se tu uvádí i prosté, nerozvitě a bezpředložkové *hlasem* jako ekvivalent k *nahlas*: *hlasem vzdychnu* (l.c. str. 677). O souběžném užívání výrazu *nahlas* a *nadhlas* může také svědčit deadverbiální derivace: od obou se tvořila adjektiva (a z nich nová adverbia) zcela stejným způsobem: *nahlas* → *nahlasný* → *nahlasně*; *nadhlas* → *nadhlasný* → *nadhlasně* (Srov. GebSl II, str. 455, 447). Kromě uvedených výrazů existovala složitější formace s první částí kombinovanou z předložky *na* a předpony (předložky) *vz-*: *navzhlas*. Poněvadž se *glasъ* považuje za útvar postverbální od psl. **golsati* (Machek, EtymSl str. 166) a lze předpokládat, že mohlo existovat v psl. i sloveso *vъzgolsati* (srov. stsl. *vъzglasiti* — Sadnik-Aitzemüller 236), pak lze považovat za možný i analogický vznik substantiva verbale *vъzgolsъ* (stsl. jen *vъzglasenie*, tamt.). Předpona *vъz-* byla nositelkou dvou významů: „proti“ a „vzhůru“. Je možné, že v případě *vъzgolsъ* jde o posun ve významu předpony *vъz-* „vzhůru“ na *vъz-* „náhlý vznik děje“. Tento význam je např. u stč. slovesa *vъzvolati*. Významová abstrakce tohoto typu je ve vývoji předpon častá. Tato možnost se nám jeví jako přijatelnější než u *vъzgolsъ* předpokládat význam *vъz-* „proti“. Nebylo by pak jasné, jak vznikl z významu „proti hlasu“ význam „silným hlasem“. Mohlo by pak v pračeštině vzniknout podle *nahlas* i *navzhlas*. Předpokládáme-li však spojení předložky *vz* a substantiva *hlas*, pak jsme svědky jejího zdůraznění a znásobení předložkou *na*. Tento proces by byl možný vzhledem k pozdějšímu zdegenerování předložky *vz*. Pro tento případ však jsme nuceni předpokládat existenci substantiva *vъzglasъ*.

Jako okrajový prostředek pro vyjádření okolnostního významu „nahlas“ se nám v dokladech vyskytlo spojení *v hlasu mluvenie* (AktaBratr I, 186, 25, F).

Později se všechny uvedené útvary s významem „nahlas“ zredukovaly na jediný desubstantivní: *nahlas*, ovšem za koexistence deadjektivní formace *hlasitě*. (Tyto téměř paradigmaticky tvořené útvary se staly svým většinou starším desubstantivním protějškým vážným konkurentem, srov. výše *divně*, *vhodně* apod.).

Vývoj adverbii založených na substantivu *jméno* se odehrál již ve staré češtině. Fungovalo tu bezpředložkové *jménem* a předložková spojení *ve jmě* a *ze jmene*. První fáze adverbializace je charakterizována substantivním užitím výrazu *jméno* vedle užití s mírně posunutým významem „zastupování“, tj. „jménem“: *když Maria slyšě své jmie, že jie tako pozvu we gmye . . . počí inhed vláščí sladkost toho zvánie* (HradMagd 47b, Geb 660, C), *jenž ze jmene byl věhlasný* „podle jména“ (AlxV, 1v, B), *poněvadž ze jména po izádném nenie provoláno* „veřejně oznámeno úmrtí“

(ArchČ 37, 2, E), *mají ty jisté ukázati ze jména „jménem“* (HusKor E), *zejmena ho zavolav „jménem“* (BiblPraž Ru, 4, 1, F); *ve jméno božie* (ArchČ 4, 350, 13, 141, C, D), *vejmeno Jezu Krista* (PasKal G4, al, F); *slibují jménem svým* (ArchČ 26, 299, E), *jménem úřadu* (Tovač 10, F).

Jiný významový posun od původního substantivního významu lze spatřovat v těch kontextech, kde se výraz *jménem* ocitl před (za) výčtem nebo konkrétním označením: *drží zboží . . . zejména Običtab, Jámy, Sezemín* (Půh III, 146, 660, E), *má šest haléřův pokuty jmě dáti* (Brikc 16, 2, GebSl 660). Tento význam je v nč. výrazech *jmenovitě, a to*. Jde o zdůraznění výčtu nebo jednotliviny.

Do dnešního významu zdůrazňovacího a intenzitního se dostávala spojení s předložkami *ve* i *ze*, zachovalo se však jen spojení *ze*: *jehožto podobenstvie ve jméno držíte* (Kar 92, 5, C), *Maria slavná ze ygmene „obzvláště“* (Vit 83a, ML 11 b, C, GebSl 660), *nic nesvědčí ve jmeno „obzvláště“* (Půh 2, 274, D, E). Výraz *najmě* není doložen ani v Gebauerově slovníku, ani v našich pramenech. Jungmann ho uvádí jednak jako citát z Lindova slovníku polského ve významu „podle jména“, jednak jako citát slovenský ze Šafaříka ve významu zdůrazňovacím (JungSl I, str. 630). Lze tedy *najmě* považovat za novější slovakismus.³⁵⁾

Ve významu „zastupování“ zůstalo spojení *ve jménu* a bezpředložkové *jménem* (*ve jménu Otce, ve jménu pokroku, jménem závodního výboru*).

Substantivum *péče* s významem „starost“ ve spojení s předložkou *bez* se stalo ve staré češtině základem pro okolnostní vyjádření. Substantivum *péče* jako dějové abstraktum neprodělalo při adverbializaci žádnou významovou změnu, zato se změnilo formálně. Aby se vzdálilo od substantivního paradigmatu a vyjadřovalo okolnost bez závislosti na něm, odpojilo koncovku (nebo tu ustrnula podoba bezkoncovkového gen. pl., pokud se u tohoto abstrakta užíval), tak vzniklo adverbium *bezpeč*. Gebauer je bohatě dokládá, např.: *Můžeš dobře bezpeč na Šváby jěti* (Dal), *I bezpeč buď tudíž hraje* (Baw) (GebSl I, str. 49). Existovalo i spojení *bez péče*, obvykle však mělo ráz spojení předložky a substantiva: *by bych tu bezpečce toho, jenž mi otce pobil* (Alx, 173, B), *ctnost nejsúci již bez péče* (Baw C, D), *bez všie peczie* (ZrcSpas 4B, D). Opozitní význam vyjadřovalo spojení s předložkou *na*, jeho povaha byla rovněž neadverbialní: *budu-li jeho na péči jmieti* (TristB, 2b, C), *jmieti na péči co* (ŠtitSvat, 223, D), *neměj na to péči, tohoť se již nestane* (ArchČ 3, 372, E), *abyšte se ráčili na péči mieti* (ArchČ 8, 35, F). Adverbium *bezpeč* se nedochovalo. Jungmann je uvádí jako citát z přísloví, kde jde zřejmě o petrifikovanou podobu, a z Veleslavína (JungSl I, str. 111). Po značnou část své existence je doprovázeno konkurující formací deadjektivní *bezpečně* (už v Dal). Ta je zároveň svědectvím o velmi časně existenci *bezpeč* jako adverbia.

V uvedeném nástinu adverbializace substantivních základů jsou za-

³⁵⁾ Kopečný, František: Odkud české *najmě*? LF 89, 1966, 1, str. 82–85.

hrnuty okolnostní významové kategorie místa, času a rozčleněná kategorie způsobu.

Sémantické skupiny adverbii nepředstavují uzavřené celky. Mohli jsme pozorovat i na početně omezeném materiálu přestupy z jedné skupiny do druhé. Tyto přechody doprovázely adverbializaci na jejich různých stupních, mohly být téměř jejím počátkem (*dokořen*) i pozdější fází vývoje (*na miestě*). Obvykle se přehodnocoval význam místa, a to zčásti na význam času, zčásti na způsob. Například *na miestě, od miesta* původně znamenaly lokalizaci, záhy však i s ní spojený okamžik, dobu, tedy časové určení; *do dolu* — původní místní určení mohlo znamenat také intenzitní okolnost „všechno, úplně“, *z kořen, do kořen* se změnilo přes určení místa rovněž v určení míry, intenzity, *do konce* „místo“ se změnilo na „čas“ a dále v určení míry atd. Změny prodělával i význam času: *hodě* „vhodná doba“ se změnilo na hodnotící určení *vhod*, podobně *po hřiechu*, původně „po chybě“, pak „chybou“ (příčina), „omylem“, „bohužel“ (hodnocení); také určení časová se základem *doba* změnila původní časovou platnost na platnost způsobovou hodnotící. Opačný významový posun od času k místu a od způsobu k místu a času není v našem materiálu doložen. Ke změnám docházelo rovněž uvnitř kategorie způsobu. Je to rozšíření významu, jež může vést až k rozštěpení adverbia (např.: *ze jmene* „zastoupení“ se rozdělilo na „jménem“ a „jmenovitě, zejména“). Jindy se význam zobecňuje a původní vlastní způsob se mění na zdůraznění, vyčtení, např. *v obec* — *vůbec* atd.

Tabulka významových posunů desubst. adverbii

Adverbium	Místo	Čas	Způsob
<i>do dolu</i>	—————→		
<i>na děli</i>	————→	————→	
<i>k miestu</i>	————→		
<i>v hod (hodě)</i>		————→	
<i>v téj době, doba</i>		————→	
<i>po hřiechu</i>		————→	
<i>do konce</i>	-----→	————→	
<i>do hromady</i>	————→		
<i>v obec</i>	————→		---→
<i>z kořen, do kořen</i>	————→		

2. Soustava ostatních desubstantivních adverbíí

Ostatní desubstantivní adverbialia nebo adverbialia získaná excerpcí obou staročeských slovníků (Gebauerova i sešitů Staročeského slovníku) a doplňkovou excerpcí nereprezentují ve svém úhrnu jiné typy tvoření než ty, které jsme popsali v předchozí kapitole. Jde opět o různá spojení předložky (předpony) a jména, jež vyjadřovala okolnostní význam a formálně se adverbium blížila nebo jím skutečně byla. Na rozdíl od předchozího pojednání nám nepůjde o zachycení adverbálních prostředků v různých kontextech a o postižení jejich vývoje, nýbrž o to, abychom podali přehled prostředků pojmenovávajících okolnost ve vztahu k substantii tak, jak to vyplývá z materiálu. Tyto prostředky tvořily podle našeho názoru soustavu, která ve své době musela vyhovovat a dostačovat, tedy byla v jistém smyslu relativně úplná a uzavřená. Máme tu ovšem na mysli úplnost a uzavřenost ve smyslu pružné stability, tedy takovou, že pro dané funkce je soustava úplná, avšak neustále dochází k vyrovnávání napětí mezi potřebami vyjádření okolnostního významu a substantivní formou výrazového prostředku. Jsme si ovšem vědomi toho, jak dlouhé období je reprezentováno materiálem. Všechny uvedené prostředky tedy nemusely fungovat paralelně vedle sebe po celé sledované období. Na druhé straně ovšem bereme v úvahu i poměrně malou proměnlivost slovo-tvorných prostředků v této oblasti tvoření, která vysvitne zejména při srovnání s vývojem slovo-tvorných prostředků adjektivních.³⁶⁾ Jde nám tedy vlastně o zjištění celkové potence slovo-tvorného systému v rámci desubstantivních adverbíí, o to, abychom postihli, která spojení se uplatňovala, která zanikla a která z nich přetrvala dodnes.

Již z předchozí kapitoly plyne, že se uplatňovaly z pádových podob jmen jak formy předložkové, tak bezpředložkové. Od nejstarší doby však silně převažovaly předložkové, protože prepozice výrazným způsobem obohacovala významy relačních substantivních morfů, z nichž většina již ve staré češtině svůj původní konkrétní význam ztratila. Z pádových podob substantivních došly uplatnění ne všechny a ne ve stejné míře. Povaha okolnostního určení vylučuje užití vokativu, silně omezuje užití nominativu a ani dativ se jako adverbální pád příliš neuplatnil. Nominativ, jak známo, nevstupuje do vazeb jako pád po předložce, pokud pojmenovával okolnost, pak to bylo způsobem blízkým nominální větě, resp. jako přežitková forma po ztrátě větné platnosti a po vtažení bývalé nominální věty do věty v kontextu sousední ve funkci jejího příslovečného určení (srov. v předchozí kapitole příklady s výrazem *div, div(jest) že*, kde po *že* následovalo sloveso, ke kterému vyjadřoval výraz *div* způsobovou okolnost). Podobnou funkci plnil i výraz *doba*, který vypovídal o vhodnosti děje nebo substance (srov. výše): *učiním vše, což tvá doba* „co je ti na

³⁶⁾ Srov. Rusínová, Zdenka — Šlosar, Dušan: op. cit. sub 4.

prospěch“ (Vít 21a, 61, 92, C), *dary jeho (Ježíše) doba* (Vít 22b, 65m 191, C). V uvedených příkladech ovšem nejde o nominativ jako o adverbium, pouze o nominativ pojmenovávající nezávisle způsobovou okolnost. Jiným příkladem dokreslujícím lépe tuto možnost nominativu (případně nominativu-akuzativu) je spojení substantiva v nominativu (akuzativu) a pojmenování děje: *hlas mluvenie „nahlas, vocem“* (GlosKap 96, A), nebo lze připomenout formaci *dnes* apod., kde se spojení nom.-akuz. s ukazovacím zájmenem adverbializovalo zcela.³⁷⁾ — V homonymní podobě dativní-lokálové najdeme v materiálu pouze výraz *latíně* „latinsky“ (GebSl 209, CestMil 8, D). Poněvadž je to doklad ojedinělý, lze se domnívat, že by tu šlo spíše než o podobu dativní o podobu lokálovou, pokud nejde o zápis vyslovovaného [*latiňe*], tedy o formu substantiva *latina*, nebo o přejaté *latinae*.

Z hojněji zastoupených pádů se uplatňovaly jak jejich podoby bezpředložkové, tak i předložkové. V bezpředložkových formách došly uplatnění především instrumentál, zčásti i lokál a akuzativ, v konstrukci s ukazovacím zájmenem nebo s adjektivem pak i genitiv. Kromě instrumentálových podob, o kterých už byla řeč výše (*dnem, miestem/miesty, divem, darem, hlasem, jménem*) lze uvést ještě *málem* (GebSl 306), *mnohem* (GebSl 385), *kosú* „šikmo“ (GebSl 109), *hodinú* (*obvyklú hodinú porodi*, CestMil 2b, v 16—17, D), *nápadem* „náhodou, náhodně“, ale i „dědičně“ (StSl 181), *posluchem*: *což by jedno chtěl, posluchem, to by jmu bylo hotovo* (Leg-UmučKl 94—95, B), *náhodú* (GebSl 457), *oborem* „jako celek, obecně“ (StSl 112).

K formám bezpředložkového lokálu zmíněným v předchozí kapitole (*hoře, doma, jutře, hodě, létě*) můžeme dodat pouze formaci *množě* (GebSl 386) (může však jít i o derivaci z adj. *mnohý*).

Akuzativní bezpředložková podoba plnila funkci adverbia v těchto případech: *hóru, líc* (srov. výše) a ve výrazech *málo, (ne)mál* (GebSl 306), *mnoho* (GebSl 385) a v udáních míry např. *míli odtud vzdáli jest* (Pulk 1279, C).

S ukazovacím zájmenem bylo možno užít bezpředložkového genitivu: *toho léta* (CestMil 8, D), *toho večera*.

Spojení předložky a jména má buď povahu adverbialní, nebo povahu spřežky plnící funkci adverbia. Nejpočetněji je v našem materiálu zastoupen předložkový akuzativ (45), po něm genitiv (21) a lokál (23), nejméně pak dativ (3) a instrumentál (2). Početní zastoupení bereme v úvahu bez ohledu na to, kolik se v něm účastní různých předložek a kolikrát se účastní též předložka.

³⁷⁾ Trypućko, J.: Mianownik w roli przysłówka w słowiańskich językach, Uppsala — Leipzig 1948; dále srov. op. cit. sub 29, 30. O problematice vztahu nominativu a akuzativu a o jejich adverbializaci srov. Trávníček, František: Neslovesné věty v češtině II, Spisy filosofické fakulty Masarykovy university v Brně, čís. 32, Brno 1931, str. 171.

U akuzativu se uplatňovaly předložky (předpony) (*v*)-, *v*-, *na*-, *za*-, *nad(e)*-, např.: *vzdľú*, *vzdľali* (srov. výše), *vzvĕci* (od *vĕcĕ* „velikost“, Machek EtymSl 687), (*ne*)*včas* (StSl 839), *vsok* (RozmlSmrt, F), *nadĕl* (srov. výše), *na(po)spĕch* (StSl 214), *nakvap* (GebSl 466), *navrch* „nahoru, na nejvyšší míru“ (StSl 352), *nazmar* (StSl 366), *na věky* (LegJidM, fol. 1a, v. 31, B), *na kosu* (*kosa* „příčný směr“, GebSl 109), *za dar* (srov. výše), *nade všecko* (CestMil 9, D), *nadmieru* (StSl 54), *na(v)zchvále* (GebSl 519, StSl 362).

Poznámka. Adverbium *navzchvalu/-e* vzniklé ze spojení *na⁺vĕz⁺chvalu* prodělalo změny po stránce významové i formální. Význam „pro chválu“ se změnil v opačný „proti chvále, úmyslně“. (Holub — Kopečný, EtymSl 144). (Předpona *vz*- mohla mít oba významy.) Forma se změnila připojením předložky *na* před celý — zřejmě už ustrnulý — výraz *vĕz chválu* na tvar *navzchválu*, který získal posléze lokálovou koncovku *-e* (ta ještě později odpadla). Souhlásková skupina *vzchv*- podléhala různým změnám: *nazchvále*, *nazvále* (GebSl tamt.), až se ustálila dnešní podoba, ve které ještě ovlivnilo neznělé *-ch-* předponové *z-* a to se změnilo na *-s*. O existenci předložkového spojení *na vzdor (-y)* svědčí substantivum *navzdora* „schválnost, něco učiněného někomu navzdor“ (StSl 361). U staročeského substantivního základu *vzdora* se předpokládá pro praslovanštinu segmentace *vĕz + dor* (souvisí s *dráti*, Machek EtymSl 706).

Vedle singulárového substantiva v akuzativu se vyskytovalo i spojení s plurálovým tvarem: *navĕky* (LegJidM, fol. 1a, v. 31 B) nebo s duálem: *napoly* (StSl 206). Spojení předložky a akuzativní podoby substantiva má u řady podstatných jmen nulovou koncovku. Jde především o neživotná maskulina. Útvary tohoto typu mohly posloužit jako model pro spojení jiného typu, existující původně s koncovkou: *bezmála* → *bezmál*, *bezpečĕ* → *bezpeč*, *bez dieky* → *bezdĕk* (Holub — Kopečný EtymSl 100) atd.

Poznámka. Přikláníme se raději k tomuto řešení. V úvahu by přicházela ještě adverbializace podoby gen. pl. bez koncovky, ale u spojení *bezpečĕ* jde o výskyt až ze 14. stol., u *bezdĕk* zřejmě ještě pozdější, protože v GebSl zaznamenan není (ale je uveden v Holubově — Kopečného EtymSl jako doklad staročeský).

Adverbium *najevo* představuje co do povahy slovtvorného základu přechodný případ. Předpokládaná psl. podoba **avo*, **avĕ* „zjevně“ (Holub — Kopečný EtymSl 153) měla povahu adverbialní. Ve stsl. existovalo adverbium (*j*)*avĕ* (srov. tamt.). Ve staročeských dokladech se *javo* vyskytuje vždy s předložkou, obvykle jde o předložku *na*, řidčeji *v*. Jsme toho názoru, že pro starou češtinu lze výraz *javo* považovat za jméno. Pokud by se vyskytoval pouze s jednou předložkou, mohlo by jít o běžnou sekundární adverbializaci, avšak možnost dvojí předložkové vazby při významovém kontrastu dává dostatečný důvod mluvit o jmenné povaze základu. Původní význam předložek *na* a *v*, tj. směrový a místní, se ve spojení

na+javo a *na+jěvě*, *v+ javo* změnil na protiklad záměru o budoucím ději a rezultátu proběhlého děje.

S genitivem jména vstupovaly do spojení předložky (předpony) *z(s)-*, *do-*, *za-*, *bez-*: *shóry*, *zdóly* (-a) (srov. výše), *svrchu* (CestMil 9, D), *dokona*, *do koncě*, *do hromady* (srov. výše), *do polú* (GebSl 300), *za jutra*, *bez diěky*, *bez díva* (viz výše), *bez mál* (-a, -e) (GebSl 306).

Lokál substantiva vstupoval do spojení s předložkami *na*, *v*, (*u*), *po* (pokud obraty *s po* nejsou tvary bývalého dativu) a vyjadřoval okolnosti místní, časové i způsobové: *nahoře* (viz výše), *na jěvě* (EvZimn, Pat 36b, JanVII, 4, C), *na mále* (StSl 167), *na mnozě* (GebSl 386), *na(sv)vrchu* (StSl 353), *na cestě* „cestou“ (CestMil 8, D), *v dole* (viz výše), *ve (u) mnozě* (GebSl 386), *v chvíli* (GebSl 572), *v latině* (GebSl 209), *u mále* (GebSl 306), *po hřiechu* (viz výše), *po kosě* „kose“ (GebSl 109), *po mnohu* (GebSl 386); u spojení *po latinu* (GebSl 209) je pravděpodobnější, že jde o analogické tvoření k deadj. typu *po česku*.

Dativní forma substantiva měla předložku: *k: k miestu* „úplně, zcela“ (ListRožmb sv. IV, č. 91, ř. 12, E), *k večeru*, *k večerému* (srov. výše), *k málu* „málo“ (GebSl 306).

Instrumentál se vyskytoval v našem materiálu ve spojení s předložkou *za*: *za málem* (GebSl 306), *za humny* „pozadí domu, záda“ (BřezSnář 131b, D).

Pokud vedle sebe existovala předložková spojení se substantivem jak v singuláru, tak v plurálu, měla obvykle plurálová podoba význam neadverbiální (kromě již zmíněného *na věky*, *na poly*), srov. *na hořě* × *na horách*, *na horu* × *na hory*, *zhóry* × *z hor*. Odlišný vývoj však zřejmě nastal u způsobových výrazů *v dar*, *v div*, *na vzdor*, kdy i plurálové podoby *v dary*, *v divy*, *na divy*, *na vzdory* plní funkci okolnostního určení způsobového a doklady uvedené v předchozí kapitole svědčí o tom, že plurál mohl mít význam větší intenzity okolnostního určení. Uvědomíme-li si, že pojmenování způsobu je do značné míry záležitostí subjektivní — na rozdíl od pojmenování místa a času, jež jsou dány objektivně, je u pojmenování způsobu snaha vyjádřit různou intenzitu na místě. Navíc jde o záležitost systémovou, neboť, jak známo, hlavním prostředkem vyjádření způsobové okolnosti je adverbium deadjektivní, jemuž je stupňování z velké části vlastní.

Přehled pádových podob využívaných v našem materiálu při tvoření desubstantivních adverbii umožňuje učinit některé závěry. Významy pádových forem substantiv a předložek lze částečně charakterizovat, a to především tehdy, jde-li o substantiva konkrétní anebo v případě spojení předložky s takovými abstrakty, jejichž význam lze z významů konkrétních odvodit. Z tohoto hlediska jsou zajímavé zvláště bezpředložkové formy instrumentálu a lokálu. Instrumentál se uplatnil především jako pád vlastního způsobu. Konkrétní význam nástrojový, odpovídající na otázku *čím?* nebo *jak?* byl u abstrakt především odpovědí na otázku

jak?: divem, náhodú, kosú, oborem, málem, mnohem atd. (11 celkem, srov. tabulku). Daleko méně početné jsou případy vyjadřující místo a čas: *miesty*, ustálené spojení *časem a miestem, hodinú, domem* (4).

Poznámka. Tento druh vyjádření způsobu se zachoval do současné češtiny (*žízni, zázrakem, žalem* apod.). Instrumentál se tu však považuje za paradigmatický tvar substantiva, až na případy, kdy je živější a frekventovanější tvar 7. pádu v roli příslovecného určení než ostatní pádové formy substantiva: *málem*, nebo jde o ustálené užití v roli adverbia: *radostí, hladem (nechal ho hladem)*. Časové významy se v podstatě instrumentálem nevyjadřují, až na ustrnulé a ustálené výrazy *dnem i nocí, časem, rázem, tou dobou* atp. Místní významy jsou naopak časté (*lesem, městem, cestou* atd.), ale obvykle se nepovažují za adverbium, nýbrž za tvar substantiva.

Z dochovaných příkladů bezpředložkového lokálu lze soudit, že ještě ve staré češtině vyjadřoval převážně místní význam: *hořě, dole* a starší *doma*; méně často pak významy časové: *jutřě, létě, hodě* (s pozdějším významem způsobovým), způsobový význam měly pouze výrazy *množě* (a *latně*). Ve výrazech s předložkou mají význam místa tři výrazy, časový význam čtyři, způsobový význam dvanáct, časový význam odvozený z místního dva (*na místě, v zápětí*), způsobový odvozený z místního jeden (*v hromadě*), způsobový odvozený z časového jeden (*po hřiechu*). Jako předložka se uplatnilo nejvíce *v/u* (12×), *na* (8×), méně *po* (5×). Zatímco předložky *na* a *v* spoluvytvářejí všechny významy, předložka *po* se podílí pouze na vyjádření způsobu. Na první pohled je překvapivý nízký počet výrazů s významem místním a časovým. Tento význam lokálové vazby ovšem vyjadřovaly a vyjadřují, nejde v nich však většinou o adverbializované výrazy. Významové protiklady, které jsou lokálovými předložkami vyjadřovány s týmž substantivem (*po poli, v poli, na poli, po jaru, na jaře* atp.), zachovávají samostatnost předložky i jména a jsou tak pouze součástí substantivního paradigmatu. Vyjádření způsobové okolnosti však podléhalo univerbizačnímu tlaku v mnohem větší míře díky modelu existujícímu v deadjektivních adverbích, a navíc způsobové významy tvořené od jednoho základu netvoří významové opozice, jako je tomu u významu místa a času; pokud existuje od jednoho základu odvozenin více, pak jsou to obvykle významy synonymní (*po hromadě, v hromadě; v hromadu, do hromady*).

Bezpředložkový akuzativ vyjadřoval jednak místo, a to směr (*hóru, líc*), jednak šlo o význam způsobu (ve tvaru nom.-akuz.) *málo, mnoho* a v měrových výrazech typu *míli*. V předložkových spojeních je zastoupen význam místa jedenácti doklady, význam času sedmi, způsobu dvacíti třemi, k nimž je třeba přiřadit ještě pět až šest dokladů, v nichž je význam způsobu odvozen z významu místního (*v hromadu, v obec, na líc. na(v)zpátky (navzpět), na(v)znak*). Předložky se podílejí na těchto významech takto: *na* vyjadřuje způsob 14×, místo 5×, čas 4×; *v* vyjadřuje způsob 9×, místo

1×, čas 3×; *vz-* vyjadřuje převážně způsob (5×), místo 1×, čas vůbec ne; *nad* vyjadřuje pouze 3× způsob a nic jiného, *za* jen 2× způsob a rovněž nic jiného. Velkou početní převahu výrazů se způsobovým významem lze vyložit obdobně jako u výrazů lokálních. I tady vyjadřují předložky *na*, *nad*, *za* v případě významů místních protikladně významem: *na stůl*, *nad stolem*, *za stůl*, stč. i v *stól*, analogicky i *před stůl*, *pod stůl* apod., u nichž k adverbializaci nedochází,³⁸⁾ a jak je vidět, ani nedocházelo. Výrazy s časovým významem se vyjadřují převážně jen s předložkami *na*, *v*, zato je tu velké množství substantiv s časovým významem, která byla s nimi spojitelná: *na vánoce*, *na velikonoce*, *na podzim*, *v zimě*, *v létě*, *v pátek*, *v sobotu* atp. V takových případech rovněž k adverbializaci dojít nemůže. Naproti tomu je význam způsobu dán převážně významem substantiva a předložka hraje jen vedlejší roli, protože nevyjadřuje žádné protikladné významy s tímž substantivem.

Bez předložkový genitiv existoval pouze ve spojení s atributem, který jeho adverbializaci bránil. Předložkový genitiv vyjadřuje způsob v devíti případech, navíc je tu způsob pocházející z významu místa (4×) a způsob pocházející z významu času (1×). Význam času je vyjádřen třikrát, místa rovněž třikrát. Předložka *z/s* vyjadřuje místo 3×, čas 2×, způsob 4×, předložka *do* místo 1×, čas 1×, způsob 5×; předložka *bez* pouze způsob (4×); předložka *za* pouze čas (1×) a konečně předložka *u* pouze způsob, a to 1×.

Také předložky pojící se s genitivem mohou vyjadřovat protikladné významy místní a časové (*z*, *s*, *do*, *za*), které se neadverbializují; předložka *bez* vyjadřuje ve spojení se substantivem pouze okolnost způsobovou, ve které došlo k adverbializaci: *bezděky*, *bezmála* apod.

Dativ je zastoupen pouze vazbami s předložkou *k*, jež měla ve spojení se substantivy tyto významy: dvakrát časový, jednou způsobový, jednou místní. Základní význam dativní, tj. přibližování (cílový) je blízký významům místním a časovým, avšak pro nedostatek dokladů tohoto typu můžeme tento fakt pouze předpokládat.

Ze všech předložkových i bezpředložkových spojení, která jsme zkoumali a jež byla utvořena celkem od 53 základů, existuje více než jedna formace od téhož základu ve 28 případech. Většina formací vztahujících se k jednotlivým základům představuje synonymní řady: z 28 řad lze mluvit o synonymech ve 24 řadách (jsou to dvojice nebo trojice výrazů s podobným významem). V přiloženém přehledu se přesvědčíme o polylexii staročeských adverbialních prostředků tohoto typu a také o slovo-
tvorné potenci některých základů.

Substantiva jako odvozovací základy představují významný zdroj v slovo-
tvorbě adverbii. Tím, že jsou nezávislým pojmenováním míst, časových úseků a substancí, které mohou být pojaty jako základ pojmenování způsobu, stala se vedle adjektiv nejdůležitějším pramenem vzniku adverbii.

³⁸⁾ Srov. o tom v mém článku O adverbializaci předložkových výrazů, cit. sub 20.

Při vyjadřování okolnostního významu založeného na substantii existují a fungují vedle sebe vlastně dva pojmenovací způsoby. Jedním jsou substantiva a jejich pádové předložkové podoby a druhým jsou adverbializovaná spojení substantiv s předložkou. Tyto dva způsoby koexistují jak ve staré češtině, tak v nové. Nově vzniklá adverbia tu tedy nezaplňovala výrazové vakuum, nenahrazovala chybějící pojmenování, nýbrž doplňovala schéma slovního druhu adverbii o stabilní neohybné výrazy vyjadřující okolnost pojmově vyjádřenou substantivem a formově ztvárněnou předložkovým pádem (někdy ustrnulým). Při užití ve funkci větného členu přimykajícího se nejčastěji ke slovesu bylo žádoucí co největší osamostatnění od příslušného substantiva a jeho paradigmatu. To se dělo jak cestami významových změn, tak i cestami změn ve formálních příznacích, a to za vlivu celých nejfrekventovanějších kontextů. Po stránce významové docházelo ke generalizaci významu substantiva (např. *v hromadě*) k jeho dekonkretizaci a abstrakci (např. *na horu*). Přitom se původní okolnostní významy substantivní mohly změnit, a to tak, že substantivum označující původně místo nebo čas označuje po adverbializaci obvykle některý z aspektů způsobových: *dokořen, k místu, do dolu, vhod, po hřiechu* apod. I v tomto faktu lze spatřovat důkaz toho, že vznik nových adverbii je především záležitostí okolnosti způsobové, méně významů místních a časových.

Jako významotvorní činitelé se při adverbializaci uplatňovaly i faktory kontextové povahy. Byly to jednak sémantické rysy subjektu (objektu), sémantická povaha možných predikátových sloves a zčásti i povaha předložky, která vešla do adverbia jako jeho součást. Například při formování adverbia *vhromadu (a dohromady)* se rozšířila možnost z užití pojmenování subjektů počítatelných, konkrétních i na pojmenování subjektů povahy nepočítatelné a abstraktní. Byl to zajisté až důsledek generalizace významu substantiva „hromada“, tedy jeho vybočení od významu substantivního k adverbiiálnímu, ale tato možnost rozšiřovaná dále dalšími kontexty upevňovala zároveň nesubstantivní chápání spojení *v hromadu* a z následku se stal aktivní činitel při dovršení procesu adverbializace.

Významy slovesné (predikátové) rovněž pomáhaly ustalovat význam adverbiiálního spojení. Rozšiřování možností různých činností konaných např. *v hromadě, v obec, v skok* měly nepochybně vliv na abstrahování od původního významu. Rezultativní význam sloves spoluvytvářel význam adverbii *do dolu, do koncě*. Naopak postupné omezování souboru slovesných významů spojitelných s adverbiiem *do kořen* způsobilo jeho dnešní užívání pouze ve významu „úplně“ (*otevřít*).

Vliv předložky na význam adverbia se realizoval především díky jejímu základnímu významu. Avšak i předložky prodělávaly vývoj: některé z nich zanikly (a zachraňovaly se pouze jako předpony: *vz-*) jiné splynuly se substantivem (*v večer*), některé byly zaměněny za jiné *v hromadu* → *do hromady, v divy* → *na(po)div, v dar, z daru* → *za dar(mo)* apod. Výrazný

podíl na zformování významu adverbia měla předložka *po* ve spojení *po hříechu*. Její časová platnost umožnila významový posun z následnosti v důsledek a v jeho hodnocení.

Změna substantivní funkce v adverbiální měla svou manifestaci ve formě. Projevila se v povaze koncovky, mnohdy v přežívání nevýhodného morfologického typu, v odlišné kvantitě základových vokálů proti původnímu substantivu apod. Např. u adverbií *dolův*, *domův*, *do dolu* se zachovaly u-kmenové koncovky, i když u substantiva *důl* převládly o-kmenové, a v adverbii *na poly* (dnes v laštině) se udržela duálová koncovka u-kmenová apod. Ve spojení typu *v(z)hóru*, *z doly*, *v obec* se zachovalo dlužení, které v substantivní roli těchto spojení zaniklo, tam zůstalo *v horu*, *bez dolu*, *obec*. Naopak ke krácení došlo v adverbiálním spojení *bez dieky* → *bezděky*.

Adverbializace představuje složitou souhru činitelů významových a formálních. Při zkoumání našeho materiálu se vydělily jednotlivé jevy, které při adverbializaci sehrály jistou pozitivní roli, ovlivnily určitým způsobem soudobý stav, ukázaly se jako generalizovatelné, a tedy i systémotvorné.

Pojmenování, a to ani okolnostní, nevzniká izolovaně. Zařazuje se a je vtahováno do soustavy již existujících názvů, vstupuje s nimi do těsných svazků vzájemné protikladnosti, návaznosti, dostatečné odlišenosti atd.

Různá podložková spojení s týmž substantivem se adverbializovala v jisté posloupnosti, jedno spojení mívало vždy k adverbializaci (jež předpokládala obvykle abstrakci) blíže než ostatní, např.: *shora* (*de excelsis*, *desursum*) proti *nahoru*, *vzhůru*. Sémantické pozice i formální podoba adverbializovaných výrazů se upevňovaly také současným užitím opozit v jediném kontextu, např.: *shóry*, *dolův*: tvar adverbializovaný dříve tak utvrdil a dokončil adverbializaci druhého výrazu. Díky opozitním vztahům se utváří systém jednotný co do formy a s přesně vymezenými významy:

nahoře — *dole*
shóry — *sdoly*
shora — *zdola*
nahoru — *dolů* (*dolu*) hovor.

Tato soustava adverbií se vyznačuje jasnou slovtvornou strukturou, jasnými analogiemi. Mimo ni stojí adverbium *vzhůru*, které vlastně konkurovalo adverbii *nahoru*. K výrazu *vzhůru* však neexistuje statická varianta, která je u *nahoru*: *nahoře*. Po zániku *vz* jako předložky se stala i struktura výrazu méně průhlednou a hlavně neživou, neopakovatelnou.

Při formování adverbií sehrála rovněž významnou roli stará konkurence předložkových a bezpředložkových pádů. Bezpředložkové formy se většinou neudržely. Předložka mohla vztah k substantivnímu základu vyjádřit daleko přesněji než prostá koncovka. Zanikly tak například prostý instrumentál *miestem*, *darem*, *domem*, akuzativ *hóru*, *hlas*, *líc*, lokál *hodě* atp. Udržel se bezpředložkový lokál např. *dole* a pradávno adverbia-

lizovaný *doma*. Tato forma mohla být vhodným odlišujícím faktorem v situaci, kdy by spojení předložky lokálního tvaru znamenalo nikoli od-poutání od paradigmatu, nýbrž naopak těsnější spojení s ním (v době zániku bezpředl. lokálu). Tak například spojení *v dole* by si pak uchovalo substantivní ráz. Tvar *dole* mohl vyjadřovat abstraktní okolnost, navíc nebyl izolován, tvořil směrově statickou dvojici s tvarem *dolů*, který je rovněž bezpředložkový. Tato dvojice měla oporu v modelu *doma* — *domů*.

Kromě předložek a pádových morfémů se při adverbializaci uplatnila i ukazovací zájmena. Nejprve to bylo zájmeno *sa, sie, se*. Zasáhlo do tvoření adverbii *dnes, letos, jutros, večeros*. V kongruentní formě je vhodné jen u *den: dnes*. U *letos, jutros* bychom museli předpokládat odpadnutí koncového *-e, večeros* by mělo znít *večeres*. V době svého zániku se toto demonstrativum stalo vlastně příponou *-s, -os*, již bylo možno utvořit časové adverbium. *Dnes* vzniklé po vokalizaci jerů z *дньсь* se stalo východiskem pro tvoření adverbii časového významu sufixem *-(o)s: letos, jutros, večeros*.

Tímto případem však role demonstrativ v slovo tvorbě neskončila. Znamenali jsme formy *na tom miestě, od tohoto miesta*, které neměly už význam pádu substantiva *miesto*, význam celého výrazu byl změněn na časový. Také od substantiva *doba* se tvořilo příslovečné určení času pomocí ukazovacího zájmena: *od, do té doby, ta doba* „tou dobou“, *do sie doby*. Nejde tu ovšem o hotová adverbia, ale většinou už nejde ani o původní substantivní význam základu a demonstrativum už není nahraditelné jinou kongruentní formou, např. adjektivem. Nejde tedy o běžné rozvíjení, které bývá signálem substantivní role základu. (Srov. obdobnou roli ukazovacích zájmen při prepozicionalizaci: *v malé oblasti* → *v této oblasti* → *v oblasti lingvistiky*; druhý a třetí příklad vyjadřuje téměř totéž, tedy už nepůvodní předložku, zatímco první příklad svědčí ještě o plnovýznamovém užití substantiva *oblast*.)

Adverbializace neprobíhá jako izolovaný proces. Tak jako sama využívá různých procesů jiných, při nichž slovní druh (v našem případě substantivum) ztrácí svou vyhraněnou formu a obsah, využívají i jiné procesy toho, co vznikne jako produkt adverbializace. Na základě transpozice typu *večer* (subst.) → *večer* (adv.) vznikla celá řada temporálních adverbii *ráno, dopoledne, odpoledne*. Poslední dvě slova byla původně adverbii, ale na pozadí předchozích dvou se začala chápat jako substantiva. Často pak podléhají tyto útvary nové adverbializaci. Toho jsme byli svědky v případě *z(a)- jitra* → *zítří* → *nazíttra, nazítří, pozítří* atd. Vznikají tak nová substantiva a často pak od nich další adverbia. Pohyb ze skupiny adverbii se děje i jiným směrem, k neohebným útvarům. Některá adverbia měla natolik obecný význam, že poklesla ke slovům vztahovým, jako jsou předložky, spojky (částice) např. *místo, dokonce, vůbec*.

Desubstantivní adverbia

– seznam předložkových spojení podle pádů

Nominatív	mnoho	za (v)diek
div	(v)zhóru	za dar
doba	vzdl'ú, -i	nade všecko
hlas	v(z)déli	nad mieru
dnes	vzdál(i)	nad hlas
(večer(os))	(v)zhlúb'(u), -í	
(letos)	vzvíci, -ieci	Lokál
(jutros)	(ne)vhod	hoře
	ve jméno	dole
Genitív	v diek, vděči	jutře
(toho) léta, večera	v dar(y)	doma
s hóry	v div(y)	hodě
z dóla -u, -y	v (tu, každú) dobu	létě
z jutra	v večer	latíně
z daru	v hromadu	množě
z déli	v obec	na hoře
z kofen	(ne)v čas	na mále
s vrchu	v skok	na jěvě
s večera	v ješut	na (tom) miestě
ze jména -e	v horu	na úsvitě
do dolu	na horu	na (v)zchvále, -u
do koncě, do kona	na vzhválu, -e	na množě
do kofen	na dél(i)	na (s)vrchu
do hromady	na dl'ú, -i	v dole
do polú	na zaj(u)tře	v déli
za jutra	na div(y)	v chvíli
bez diva	na konec	v jutře
be zmála, -e, -o	na hlas	v divě
bez pěč(e)	na vzhlas	v (těj) době
bez děk(y)	na líc	v hromadě
	na večer	v zápětí
Datív	na jěvo	v latině
latíně	na miestu	ve množě
k miestu („ihned“)	na (v)zpátky	u mále
k málu	na(v)zpět	u množě
k večeru, -au, -ěmu	na vznak	po hřlechu
k dolu	na (po)spěch	po hromadě
	na kvap	po latínu
Akuzatív	na poly	po mnohu
hóru	na vrch	po kosě
líc	na zmar	
míli	na věky	Instrumentál
(ne)mál(o)	na kosu	oborem

(božfm)divem
domem
darem
jménem
málem
mnohem
miesty

časem a miestem
náhodú
hodinú (obvyklú)
posluchem
nápadem
hlasem
kosú

za málem

Jiné koncovky
(darmo):
na darmo
z darma
(lidmě)

Desubstantivní adverbia

– seznam podle základů

1. s hóry, hóru, vzhóru, v horu, na horu, hořě, na hořě
2. z dóla, -y, -u, do dolu, k dolu, dole, v dole
3. vzdál(i)
4. z déli, vzdílú-u-, -i, vzdéli, na déli, nadlú, -i, v déli
5. doma, domem, domón
6. k miestu, na miesto, na (tom) miestě, miesty, miestem, (časem a m.)
7. dnes
8. jutros, z jutra, za jutra, na zaj(u)třie, jutřě, v jutřě
9. letos, (toho) léta, létě
10. večeros, (toho) večera, s večera, k večerau, -ěmu, v večer, na večer
11. hodě, v hod
12. doba, v (tu) dobu, v (těj) době
13. po hřiechu
14. do koncě, (do kona), na konec
15. do hromady, v hromadu, v hromadě, po hromadě
16. v obec
17. líc, na líc
18. z kořen, do kořen
19. bez dieky, v diek, za vdiek
20. div, bez diva, v div, na div(y), v divě, divem
21. z daru, v dar(y), za dar, darem, (darmo), na darmo, z darma
22. hlas, na hlas, nad hlas, na vzhlas, hlasem
23. ze jména, -e, ve jméno, jménem
24. bez péč(e)
25. bez mál(a), -e, u mále, k málu, málo, nemál, na mále, málem, za málem
26. s vrchu, na vrch, na svrchu
27. do polú, na poly
28. latíně, v latině, (po latinu)
29. mnoho, mnozě, na mnozě, ve mnozě, u mnozě, po mnohu, mnohem
30. mflí
31. vzhlúb'u, -í
32. vzvieci
33. v čas, časem
34. v skok
35. v ješut
36. na vzhválu, -e
37. na jěvo, na jěvě
38. na vzpátky, na vzpět, v zápětí
39. na vznak
40. na (po)spěch
41. na kvap
42. na zmar
43. na věky
44. na kosu, po kosě, kosú

45. nade všeccko
46. nad mieru
47. na úsvitě
48. v chvíli
49. oborem
50. náhodú
51. hodinú
52. posluchem
53. nápadem

DEADJEKTIVNÍ ADVERBIA

Při formování adverbii z adjektiv³⁹⁾ dochází v podstatě k přeměně statického příznaku substance v příznak příznaku. Z kongruentního slovního druhu vzniká nekongruentní, a to transpozicí adjektiva v adverbium. Prostředky, jimiž se přechod uskutečňuje, nevznikly až v češtině, pocházejí z období staršího, existovaly už ve staroslověnštině. Jsou to formanty *-e*, *-o*, *-y*.⁴⁰⁾ Zdálo by se tedy, že deadjektivní adverbia už neprodělala žádný vývoj a že se starší stav shoduje se stavem dnešním. Do značné míry tomu tak skutečně je. Rozdíly, které mezi současným a dnešním stavem existují, je nutno přičíst dvěma faktorům: z menší části je to ustalování vlastních slovtvorných prostředků adverbii, z větší části pak hraje u tohoto druhu příslovci důležitou roli vývoj jejich odvozovacího základu — adjektiv.

O vývoji slovtvorných prostředků adjektivních toho nebylo v češtině napsáno mnoho. Sonda podniknutá před časem dává však jakousi představu o zastoupení jednotlivých formantů i o jejich vývoji.⁴¹⁾

³⁹⁾ Materiál je vyexcerpován především z Gebauerova Slovníku staročeského, op. cit. sub 16, a z jeho pokračování v sešitech Staročeského slovníku 1—8 (*oborem*) (op. cit. sub 17). Doplnková excerpcce byla provedena v LegJidM, LegJakKal, ModlKunh, Túl, PísOstr, CestMil, LyrDuch, SilvKron. Jde o materiál ohraničený koncem 15. století.

⁴⁰⁾ Sahrály svou roli na většině slovanského území. O rozšíření a vzájemné konkurenci *-o*, *-e* píše polský badatel W. Cyran (ve studii Przysłówki polskie, budowa słowotwórcza, Łódź, str. 72), o jejich původu J. Zubatý (K výkladu některých příslovci zvláště slovanských, Sborník filologický III, 1912, 120—167) a J. Jahn (Slovanské adverbium, Praha 1966, str. 41n.). Formant *-e* se považuje za lok. sg. neutra jmenného tvaru adjektiva, nebo za nom.-akuz. pl. n. (z a + i), formant *-o* za nom. (nebo akuz.) téhož. Avšak J. Trypučko (Mianownik w roli przysłówka w slowiańskich językach I Przymiotniki, Uppsala — Leipzig 1948, str. 10, 46—58) uvádí, že nominativy adjektiv vystupují ve funkci adverbia ve slovanských jazycích jen zřídka. Domnívá se, že jde spíš o adverbializaci starých substantiv typu *teplo*. Zubatý v citované stati míní, že jde buď o nominativní věty jmenné, nebo o ustrnulé tvary výrokových adjektiv. O poměru adverbii na *-o*, *-e* ve staré češtině psal E. Smetánka (Adjektivná adverbia na *-o* a *é* v staročestíně, LF 22, 1895, 91—130).

⁴¹⁾ Srov. Rusínová, Z. — Šlosar, D.: Průřez vývojem slovtvorné soustavy adjektiv v češtině, SPFFBU 1967, A 15, str. 37—64. Materiál byl vzat z pěti verzí žaltáře,

Adjektiva utvořená ze substantiv vyjadřovala ve vztahu ke svému odvozovacímu základu poměr v podstatě trojího druhu: posesivitu, vztah k místu a látce a dále pak relaci jako takovou, bližší nedefinovatelnou. Vztah posesivity je dvojího druhu: adjektiva subjektivě posesivní vyjadřují vztah posesivity atributivní formou. Název subjektu, jemuž se přivlastňuje, ať jde o živého jedince, nebo o celý druh, je základem odvozování. Adjektiva objektivě posesivní vyjadřují vlastnost plynoucí z přivlastnění objektu nebo množství objektů jedinci. Adjektiva místní jsou atributivním označením místního východiska, adjektiva látková vyjadřují původ z látky. Takzvaná adjektiva široce vztahová jsou souborem různých významových odstínů obecného vztahu. Zvláštní skupinu tvoří adjektiva podobnostní. Do konce 15. stol. o nich nelze mluvit jako o slovo-tvorné kategorii. Vyjadřují existenci shodných rysů u předmětů nebo jevu, jenž je adjektivem určován, a předmětu, jenž je základem derivace.

Adjektiva deverbální mohou mít k fundujícímu slovesu v podstatě dvojí vztah. Tento vztah je ovlivněn některými významovými rysy sloves. Při vzniku deverbálních adjektiv jde o zásadní přeměnu významu. Příznak dynamický, závislý na čase, se mění v příznak statický, vyjadřující nezávislost na čase, děj se mění v trvalou vlastnost. Při této transformaci však nezanikají všechny dimenze složitého slovesného významu. Do sémantické struktury atributu přechází především slovesný rod. Proto lze dělit deverbální adjektiva na adjektiva pojmenovávající vlastnost, která je způsobena vykonáváním nebo průběhem děje, a na adjektiva, která vyjadřují vlastnost plynoucí ze zasažení dějem. Kromě toho existují adjektiva, která dodávají slovesnému významu nové odstíny, např. vlastnost plynoucí z častého vykonávání děje (náchylnost k ději), nebo vlastnost plynoucí z potenciálního zasažení dějem atd.

Adjektiva odvozená od jiných adjektiv modifikují základní význam obvykle co do míry nebo citového zbarvení.

Adverbia se ovšem tvořila i od neodvozených adjektiv původních, k nimž lze počítat i ta, jež buď byla tvořena prostředky už neživými, nebo ta, jež byla utvořena živými prostředky, ale ztratila významovou souvislost s odvozovacím základem.

Ne všechny uvedené adjektivní kategorie se však mohly stát základem pro odvozování adverbí. Pokud jde o adjektiva desubstantivní, zůstala stranou skupina subjektivě posesivních. Vztah posesivity je v okolnost děje netransponovatelný. Je to pochopitelné, neboť v podstatě nejde

jež pokrývaly dosti rovnoměrně historickou část vývoje jazyka. Jsou to žaltář Wittenberský a žaltář Bible Melantrichovy. Potud je náš materiál adverbí časově adekvátní materiálu adjektivnímu. Pro rozeznání vývojových tendencí jsme přihlíželi i k adjektivnímu materiálu z pozdější doby, tj. ze žaltáře Bible kralické, žaltáře Bible svatováclavské a žaltáře Šrámkova a Kajdošova překladu Písma z hebrejštiny z r. 1948.

o vlastnost, nýbrž o velmi určitý vztah mezi substancemi. Okolnost posesivity u slovesného predikátu v češtině neexistuje. Děj lze přivlastnit pouze tehdy, je-li transponován do substance: *přítelovo čtení*. Subjektové (posesivní) adjektivum, utvořené od názvu živé bytosti, nemá ve své sémantice nic, co by se mohlo změnit v okolnost místní, časovou nebo způsobovou. (Jediná okolnost odvoditelná od živé substance je podobnost s touto substancí, ale tento význam s posesivním nesouvisí.)

Adjektiva objektivě posesivní, vyjadřující kvalitu z vlastnění objektu, dávala pro vznik názvu okolnosti více možností. Jejich základem jsou názvy přisvojovaných objektů, což jsou řidčeji substance živé, častěji neživé, konkrétní i abstraktní. Ve srovnání se subjektivě posesivním vztahem je tento vztah poněkud méně určitý a může přecházet v tzv. širokou vztahovost. Je-li přivlastňovaný předmět zdůrazněným rysem subjektu, pak se od příslušného adjektiva tvoří adverbium jen zřídka, např.: *hranatě*. Je-li naopak složkou předmětu jen konstatovaná, bez důrazu, pak se příslušné adverbium vyskytuje častěji: *důvodně, nevolně, neprostranně* (*storna „krajina“⁴²⁾), *nesvobodně, nerozumně, mnohotvárně, jasně, nuzně, dlužně, netajemně*. Jako slovtvorná kategorie vykrytalizovala adjektiva objektivě posesivní až v historické době. Jejich základním odvozovacím prostředkem byl sufix *-n-* a v této roli v podstatě setrval.⁴³⁾ Vedle tohoto sufixu se uplatňovaly sufixy *-at-* a v menší míře i sufixy *-it-*. Od adjektiv tohoto typu pak známe adverbia jako *čtverohranatě*, mohla však mít blízko k významu široce vztahovému: *hrdatě „křiklavě, nenasytně“*. Sufixem *-it-* je utvořeno např. *hlasitě, nravitě*. Později býval nahrazován sufixem *-n-*: *nravitě* → *nravně*. Zvláštní skupinu tvoří odvozeniny od adjektiv z dějových jmen. Někdy u nich převládá motivace slovesem (*nepodobně*), jindy substantivem (*nemocně, mocně, nevlastně*). Zde našel uplatnění sufix *-(l)iv-*. Pochází od slovesných základů a přes dějová jména pronikl i k některým základům jmenným: *bolestivě, lútostivě, neduživě, pravdivě*.

U adjektiv široce vztahových je význam určen nejen adjektivem samým, nýbrž velmi často vyplývá až ze spojení s určovaným substantivem. Vztah motivace je poměrně volný a při přechodu adjektiva v adverbium se uvolní ještě více. Tato kategorie adjektiv je proto z hlediska sémantického pro tvoření příslovcí nejvhodnějším podkladem. Adverbia odvozená od široce vztahových adjektiv mají obvykle význam způsobový v širším slova smyslu, zřídka význam časový nebo jiný: *nesvatebně, nádobně* „k nádoba jako nástroj“, *nechybně, obecně, nočně (i nocně)* „v noci, za noci, pod pláštíkem noci“, *nevděčně, bezděčně, nekonečně, nebezpečně, neužitečně, nevěčně, hlučně, nepříkladně, hromadně, nápadně (nápad = „dědická posloupnost“), neřiedně, nepořiedně/nepořádně, nezávadně* „bez-

⁴²⁾ Machek, Václav: op. cit. sub 27, str. 581.

⁴³⁾ Srov. op. cit. sub 41, str. 50.

zatížení pohledávkami, právy“, *neškodně, nedůvodně, nekľudně, neobyčejně, nepokojně, nesvévolně, nedobrovolně, nesmyslně, daremně, neformálně, nerozumně, kořenně, nevinně, nesmierně* „ne s mierú“, *misterně dvorně, jitřně* „za jitra“, *nečasně, hlasně, nadhlasně, nevěhlasně, netělesně, letně* „v létě“ atd.

V řadě adverbálních formací lze vidět vedle motivace adjektivně substantivní i motivace adjektivně verbální. V prvním případě jde o široký vztah ke jménu a o okolnost plynoucí z tohoto vztahu (*nezpůsobně, náhodně, nelúpežsky*). Obvykle jde o substantivum, jež se svému slovesu významově (a nezřídka i formálně) vzdálilo. V druhém případě jde spíše o vztah k slovesnému ději, který se stává okolností obvykle jiného děje. Ani tento vztah nebýval v staré době blíže diferencován (srov. dále): *nepotřebně, nepodobně, dostatečně, o(b)mylně, nemylně, neposkvrně, hněvně i hněvivě* atd. Hranice mezi oběma typy není ostrá.

Tato poměrně bohatá kategorie adverbii později poněkud měnila své obsazení. Dělo se to díky zpřesňování významů některých původně široce vztahových adjektiv (většinou s motivací k substantivům konkrétním) a posléze také díky vznikání nových široce vztahových adjektiv, odvozených čím dále tím častěji od substantivních abstrakt. První změnu ilustruje ten fakt, že zanikla adverbia jako např.: *dlužně, nočně, jitřně, letně* aj. Relace naznačená základovým substantivem byla zpřesněna, adverbiiální vyjádření bylo nahrazeno v tomto případě substantivním s předložkou: *v noci, za noci, za jitra, v létě* atd. Jinde byl příliš volný vztah k substantii nahrazen určitějším vztahem k slovesu od téhož základu: *nečíslně* → *nevýčísitelně*.

Kromě uvedených adverbii, která přes adjektivum inklinují k vyjádření volné okolnostní relace k substantivu, existovala zvláštní skupina, kde poměrně volná relace nabývala velmi záhy znaku určitějšího, a to znaku podobnosti. Uvedená adverbia tvoří i po stránce formální zvláštní skupinu: vznikla konverzí z adjektiv se sufixem *-sk-* připojením formantu *-y-*. Dělo se tak v souhlase s jinými (starými) příslovci, která měla tento formant, jako např.: *brzy, lehky* apod. Avšak v době vzniku adverbii z adjektiv na *-sk-* muselo dojít k významovému posunu. Adjektiva s tímto sufixem vyjadřovala převážně subjektivou (individuální i druhovou) posesivitu anebo původ z místa. To jsou však významy netransponovatelné do okolností. Množství adverbiiálních dokladů se sufixem *-sk-y*, utvořených převážně od názvů živých bytostí, svědčí o rozvinutém tvoření tohoto typu stejně jako o posunu významu. Šlo buď o volný vztah k substantii, ale častěji už o vztah podobnosti s touto substantii: *kupečsky, hřěčsky* „řecky“, *nečlověčsky, hovadsky, neľudsky, češsky, nezlodějsky, nepřítelsky, nemanželsky, křesťansky, hospodářsky, dvorský, nekniežetsky, nekněžsky, božsky, mužsky, nebesky* atd. Podobnostní význam adverbiiální mohly mít i některé formace utvořené od adjektiv široce vztahových, např.: *čeledně* „přátelsky, v rodinném poměru“, *mužně, bláznově*

apod. (Sufix *-ov-* měl stejně jako sufix *-sk-* u adjektiv také význam posešivní.) Vzhledem k tomuto masovému výskytu podobnostních adverbii se lze domnívat, že význam podobnosti našel odpovídající formu v podobě kompaktní slovotvorné kategorie dříve u adverbii než u adjektiv.

Poznámka. Tlak systému k jednoslovnému vyjádření způsobu (a to podobnosti) byl při slovese větší než ve vazbě se substantivem, kde bylo možno vyjádřit podobnost lexikálně (např. pomocí *co* + nominativ). Pak musíme ovšem předpokládat, že se měnil význam adjektivních formací se sufixem *-sk-* mezi jiným i vlivem uvedených podobnostních adverbii. (Později vzniklá slovotvorná kategorie adjektiv vyjadřujících podobnost sloužila hlavně odbornému stylu, její rozvoj lze datovat až od obrození a její význam tkvěl hlavně ve vyjádření vnější podobnosti konkrétních substancí. Základním formantem je *-it-*.)

Adverbia mající za základ adjektiva deverbální odrážejí z větší části soudobý stav slovotvorné struktury těchto adjektiv a částečně i morfologicko-slovotvornou strukturu sloves. Adjektivní základy adverbii tvoří dvě odlišné skupiny. Jednou z nich jsou takzvaná adjektivizovaná participia a druhou vlastní deverbální adjektiva.⁴⁴⁾ Hranice mezi těmito útvary není ostrá. Lze říci, že po celou sledovanou dobu vývoje jazyka probíhal přesun od adjektivizovaných slovesných útvarů směrem k adjektivním. Přitom mohly zůstat zachovány některé rysy slovesného významu, jako je slovesný rod, vid nebo vztah k času. Čím méně těchto významových složek lze v adjektivní formě rozpoznat, tím blíže má ke skutečným adjektivům. (Fungují tu ovšem i jiné činitele, jako role formace v morfologickém plánu slovesa, její syntaktická funkce ve větě a schopnost posloužit k derivaci po způsobu ostatních adjektiv.) Předpokládáme, že adverbializovat se mohly útvary mající charakter více méně hotových adjektiv. To je nutný systémový předpoklad. Jsou však známy i případy zkratkovitého tvoření, při němž se podle existujícího modelu tvoří přímo potřebná forma a bezprostřední odvozovací stupeň (tj. v našem případě adjektivum) nemusí buď existovat vůbec, nebo nemusí být stejně běžný ani jako základové slovo (sloveso), ani jako utvořené slovo (adverbium).

Příslovce mající původ v adjektivizovaných participiích *n-*ových *t-*ových měla poměrně vyhraněnou významovou základnu. Byl to statický příznak vyplývající obvykle z proběhlého děje. Ten se pak transponoval v příznak jiného děje. O význam pasívnosti nemuselo jít ve všech případech. Některé formy (adjektivní) měly význam reflexivní.⁴⁵⁾ Roli hrály také významy základových sloves. Některá z nich (předmětová) už sama o sobě implikují možnost aktivního i pasívního významu, jiná (podmětová) implikují nerozlišenost, a tak určují do značné míry i význam adjektivní

⁴⁴⁾ Srov. op. cit. sub. 41, str. 42.

⁴⁵⁾ Kopečný, František: *Přisedší, zahynuvší — příšlý, zahynulý*. (Příspěvek k problému slovanského přičestí *l-*ového.) Slavjanskaja filologija II, Moskva 1958, str. 142.

formy. O nerozlišování aktivních a pasivních forem svědčí dodnes nevyjádřený rozdíl mezi novočeskými formami *rozespalý* — *rozespaný*, *vystěhovaľý* — *vystěhovaný*, *přežitý* — *přežilý* atd. Tento fakt souvisí s vývojem l-ového participia a adjektiva.⁴⁶⁾ Z našich dokladů některé vystřídaly v pozdější době formant *-(n)ě* formantem *-(l)e*: *netbaně*, *nedokonaně*, *neskonaně*, *rozpuščeně* (při současné změně významu), jinde forma zůstala: *napohnutě*. V ostatních (četnějších) případech je zřejmý význam pasivní: *daně*, *nevídaně*, *nepoddaně*, *neslýchaně*, *obmeškaně*, *nepomeškaně*, *netvolaně*, *neoklamané*, *nedokonaně*, *neskonaně*, *nepřirovaně*, *nesebraně*, *nekázaně*, *nezlehčeně*, *nevyčištěně*, *rozpuščeně*, *nedoučeně*, *nerozděleně*, *nezmařeně*, *nadneseně*, *nesmiešeně*, *nepřerušeně*, *nevypraveně*, *nevymluveně*, *nezřízeně*, *nepřetrženě*, *neroztrženě*. Formantem *-(t)ě* byly utvořeny formy jako: *nadutě*, *nedobytě*, *nepokrytě*, *neskrytě*. Některé z uvedených formací byly později nahrazeny formou vyjadřující potenciální zasažení dějem: *netvolaně*, *nepřirovaně*, *nevypraveně*, *nevymluveně*; *nepřetrženě* bylo nahrazeno v pozdějším odborném abstraktním významu formou *nepřetržitě* (srov. JungSl II, 687).

Další typ adverbii pochází z adjektivizovaných forem slovesných nebo z adjektiv odvozených ze sloves. Jakkoli je základ těchto adverbii nerozlišen (*-lý*), jde od původu o útvary různého typu. Jednak jde o staré deverbální útvary tvořené od slovesného základu přímo formantem *-lý*,⁴⁷⁾ jednak o participia různou měrou adjektivizovaná. Výsledovat jejich přesné rozlišení a vztah k základovému slovesu je velmi nesnadné. Objektivně existujícím kritériem pro nezávislost těchto útvarů na slovese je další derivace na jejich základě.

Soudíme tedy, že základy našich příslovčí byly již plně (nebo alespoň převážně) adjektivizovány, pokud ovšem nešlo o nepočtená stará adjektiva l-ová. Nehotovost kategorie minulého času (préterita) a perfektní význam l-ových forem slovesných způsobily, že adverbiiální deriváty vyjadřují převážně význam okolnosti plynoucí z aktivního vykonávání děje: *netbale* „tak že nedbá“, podobně i *nenadále*, *nedoufale*, *obmeškale*, *neuptale*, *nepřestale*, *ne(s)stále*, *neostale*, *nesměle*, „z osmělit se, odvážit se“, *neuměle*, *nedospěle*, *nezpůsobile*, *nezpozdile*, *nezarputile*, *nezvykle*, *nedošle*, *nepominule*. U některých formací je možno předpokládat význam okolnosti plynoucí ze zasažení dějem: *nedokonale* (dodnes), *neporušile*, *chyle*, *zasloužile*. Pozdější specifikace adjektivních (a slovesných) forem a významů přinesla i do této kategorie možnost vyjádřit potenciální zasažení dějem a okolnost z něho plynoucí (*neporušile* → *neporušitelně*, *nepominule* → *nepominutelně*) a odlišit okolnost plynoucí z aktivního vyko-

⁴⁶⁾ Sov. cit. stať Kopečného a také od téhož autora Zu den deverbativen l-Formationen im Slavischen, Cercetări de linguistica III, Supliment 1962, 269s., zvl. str. 279.

⁴⁷⁾ Kopečný, František: op. cit. sub 45.

návání děje (*zaslúžile, neporušile*) od okolnosti plynoucí ze zasažení dějem (*zaslouženě, neporušeně*).

Participium *m*-ové se v češtině nerozvinulo jako paradigmatický typ. Avšak i ve svém omezeném rozsahu se podílelo na tvorbě adjektiv a adverbíí. Nečetné, ale frekventované formace *vědom(ý)*, *vidom(ý)* a *lakom(ý)*, k nimž lze připojit i *zřějm(ý)*⁴⁸) se staly odvozovacími základy adverbíí: *nevědomě, nevidomě, nelakomě* a *nezřějmě*. Za součinnosti adverbíí odvozených z adjektiv s *-m-* ve kmeni (*němý, přiemý*) způsobily, že se suf. *-m-* začal považovat za adjektivní (a adverbíální) formant. Svědčí o tom výrazy jako *nestřiedmě, ľudmě, hojmě, škodmě* (*-o-*) apod. Díky nízké produktivitě *m*-ových participií šlo vlastně o prostředek málo využívaný paradigmatickým tvořením, proto ho mohlo být využito při tvoření adjektiv a adverbíí.

Základem další skupiny adverbíí byla již zmíněná deverbální adjektiva. Ta měla ke slovesům dále než adjektivizované formy participií. Tvořila se převážně sufixy *-av/iv-*, *-n-*, *-t-*, *-ebn-*, *-teln-*. Významy deverbálních adjektiv byly závislé jen na tranzitivnosti nebo intranzitivnosti základového slovesa. Podle toho pak vyjadřovala vlastnost získanou zasažením dějem nebo konáním děje. Tyto významy se transponují v okolnost beze změny. Aktivní dějovou platnost mají adjektivní (a adverbíální) útvary se sufikem *-av-* a *-iv-*. Od původu jde o analogickou variantu téhož morfu *-v-*, diferencovanou podle kmenového slovesného vokálu *-a/-i*. Z nich sufik *-iv-* s variantou *-liv-* se ukázal jako velmi produktivní. Specifikoval se pro vyjádření významu vlastnosti (a okolnosti) plynoucí z častého vykonávání děje. Sufix *-av-* mají adverbia jako: *neprchavě, nemeškavě, klamavě, neuščipavě, chvátavě, nekoktavě*. V pozadí tu jsou slovesa 1. a 5. třídy, analogicky pak vznikla i forma *křikavě*. Sufix *-iv-* vyžadoval změnu kmenové souhlásky, ale to nebylo tvoření na závadu. Odvozovalo se jím od sloves, která měla obdobnou změnu ve svém paradigmatu, např.: *pláču — plaččivý — plaččivě, lžeš — lživý — lživě, chtít — chtivý — chtivě*. Podle sloves majících ve kmeni *-l-* (*myslet, myslivý*, *-ě*) vznikla varianta sufixu *-iv/-liv-*. Vložení *-l-* způsobilo, že se sufik stal daleko více upotřebitelným: mohl se připojovat k otevřenému kmeni i k zavřenému, a navíc nevyžadoval konsonantickou alternaci, např.: *mlčlivě, netbalivě; kradlivě, obedlivě, neškodlivě, nestydlivě, netrpělivě, netesklivě*, (z **třtskati*, ale existovalo už staré adjektivum *teskný*⁴⁹), *horlivě, nestrašlivě//nestrašivě, hrozlivě, hryzlivě*. Mezi otevřený kmen a sufik *-liv-* se někdy vkládalo ještě *-n-*: *mlčenlivě//mlčlivě*, podobně i *netbanlivě, učenlivě* atd.

Skutečně hromadným prostředkem pro vznik adjektiv (a adverbíí) ze slovesných (i neslovesných — srov. dále) základů byl sufik *-n-*. Srov-

⁴⁸) Podle V. Machka je *zřěmý* z psl. *zřejemý*, EtymSl, str. 719.

⁴⁹) Machek, Václav: EtymSl, str. 641.

náme-li jeho výskyt v tomto typu s tvořením od substantivních základů (převážně jde o široce vztahová adjektiva) a vezmeme-li v úvahu některá tzv. původní adjektiva, pak lze tvrdit, že jde o starý univerzální, nespecifikovaný prostředek, jež bylo možno připojovat k základům různé slovnědruhové povahy a tvořit od nich adjektiva. (Tím nevyklučujeme jeho homonymitu se slovesným *-n-* participiálním.) Významová specifikace formací tkvěla ve významu základového slova a ve vztahu k dalšímu členu větné dvojice. Derivát se slovtvorným pozadím slovesa tranzitivního měl význam okolnosti vzniklé ze zasažení dějem, derivát od slovesa intranzitivního (přes zprostředkující adjektivum) měl význam okolnosti plynoucí z aktivního vykonávání děje. V prvním případě jde o formace jako: *neproměnně, nedielně, nerozdielně, neprielomně, neroztrzně, hanně, nepřestupně, nesterně*, „nesetřitelně“, *nesborně, neobklučně* atd. Aktivní dějové významy lze předpokládat např. u: *nesmilně, odolně, nepovolně, neústupně, nerozlučně, nedoufadlně* atd.

Mnohem chudší zastoupení měl sufix *-t-* ve variantách *-at, -it, (-ut)*. (Oba sufiky *n-ový* a *t-ový* reflektovaly hromadné tvoření adjektivizovaných participií *n-ových* a *t-ových*. Také kvantitativní zastoupení podob s *-n-* a *-t-* je u obou typů analogické.) Aktivní význam má z našich dokladů pouze *nebojatě* a *nedomnitě* a později ho získal i výraz *nerozpačitě*, a to demotivací od *rozpáčiti*. (Staročeské *bojatyj* je varianta k *bojící se*; srov. analogicky tvořená adjektiva *ležatý, stojatý; tekutý, běhutý*.) Jinak šlo o významy pasivní: *otvořitě, náčitě, (na-očitý), neuléčitě, neotlučitě, nerozdělitě, měnitě*. Z nich některá zřejmě přešla později k výrazům označujícím okolnost potenciálního zasažení dějem: *neuléčitelně* atd.

Význam označovaný jako potenciální zasažení dějem předpokládá existenci nejméně dvou významových složek. Zformoval se na podkladě adjektiv vyjadřujících vlastnost vzniklou ze zasažení dějem. Předpokladem jejich existence je motivace tranzitivním slovesem. Potenciálnost děje je vyjádřena zčásti sufixem (o tom, jak se ekvivalentem lat. přípony *-bilis* stával postupně z řady sufixů sufix *-teln*, píše B. Havránek,⁵⁰) zčásti však i slovesem samým, a to jeho určeností v čase, tj. formující se kategorií vidu. Pokud mají v Gebauerově Slovníku adjektiva na *-telný* význam potenciálního zasažení dějem, pak jsou odvozena téměř výlučně od předponových sloves. Výjimkou je *chvalitedlný*, Havránek uvádí ještě *zpěvatedlný* a *nehnutedlný* (ŽaltKlem), a z pozdějších dokladů jsou uvedeny *čitelný* „fuhlbar“ (AlbRáj Kruml) a *věřitedlný* (CestMand). (Ostatní obdobné formace mají význam činný — *chovatedlný* „šetrný“ ze Štít apod.) Z období po 15. stol., kdy došlo ke zformování významu i odpovídající formy, jsou všechny doklady uváděné Havránkem od sloves dokonavých

⁵⁰) Havránek, Bohuslav: Příspěvek ke tvoření slov ve spisovných jazycích slovan-
ských (Adjektiva s významem latinských adjektiv na *-bilis*), *Slavia* 7, 1928/1929,
str. 766n.

kromě *neviditelný* (R 1, 20), *nebydlitelný* a *nezřetelný* (BiblKral). Lze tedy mít za to, že při vzniku této slovtvorné kategorie šlo o možnost zasažení dějem, a to dějem komplexním, určitým co do času, završeným. Teprve s tím, jak se dostávala adjektiva do služeb terminologie a odborného stylu, došlo i k odlišení možnosti být zasažen dějem v jeho úplnosti a možnosti být zasažen průběhem děje. Naše adverbialní doklady v sobě odrážejí nehotovost kategorie adjektivní. Vyjadřují tedy okolnost pocházející z pasivní dějové vlastnosti a někdy i okolnost pocházející z její možnosti: *nečutelně* „nezřejmě, nepozorovaně“, *neproměnitelně* „neměnně, v neporušeném stavu, přesně, nezměnitelně“, *neutěšitelně* „bezútěšně, zoufale“, *nepřerušitelně* „bez porušení, neměnně“, ale i „neporušitelně“, *nepohnutelně* „o zachování závazku v nezměněném stavu, beze změny“, *nevarovatelně* „bez varování“. Za jednoznačně motivované potenciálním zasažením se považují: *nevypravitelně*, „nevyprostitelně, bez možnosti vyprostit se z něčeho spleťtého“, *nenabytelně* „neodčinitelně, nenapravitelně“.

Adverbia utvořená z deadjektivních adjektiv představují v našem materiálu jen malou skupinu. Jde o adverbia ze zdrobnělých adjektiv: *malečků* → *malečko*, *maľúčko*, *maletko*, *maľútko*; *lehúčky*, *lehútky*.

Adverbia utvořená od primárních adjektiv se liší od předchozích kategorií jednodušší sémantickou strukturou. Význam je vyjádřen pouze pomocí slovtvorného základu a pomocí formantů *-e*, *-o*, *-y* je transponován z kategorie vlastností do kategorie okolností. Tato skupina adverbii tedy není závislá na vývoji příslušného adjektivního základu (nebo alespoň nikoli v té míře jako případy předchozí). Jde tu téměř o paradigmatický typ tvoření. Formant *-e* způsobuje konsonantické alternace: *d-ď*, *t-ť*, *n-ň*, *r-ř*, *s-š*, *k-c*, *ch-š*, *h-z*. Adverbia tohoto typu mají velkou početní převahu před adverbii s formanty *-o* a *-y*. (V našem materiálu je to poměr 130:32:1. Materiál Smetánkův,⁵¹⁾ který ovšem bere v úvahu adverbia utvořená od všech typů adjektiv, vykazuje mezi zakončením *-e*, *-o* v procentech poměr 88,92 : 11,08. Druhá hodnota představuje součet procent adverbii jen s formantem *-o* a adverbii s oběma formanty *-o* i *-e*. Poměr formantů *-e*, *-o*, *-y* připojovaných k původním adjektivům je zajímavý proto, že zřejmě představuje jejich velmi staré rozvržení, nezávislé na formantech přídavných jmen derivovaných (a ve své většině formovaných do kategorií až později).

Za nepůvodní adjektiva považujeme v našem materiálu i ta, která obsahují segmentovatelný morf, avšak jen formální povahy, bez rozpoznatelného významu. Za takový morf považujeme především *-k-* (*-c-*) v dokladech jako: *nestydcě*, *nelehcě*, *neměkcě*, *mělcě*, *hořcě*, *nakrátcě*, *krotcě*, *nevrťcě*, *oblížcě*, *nížcě*, *mrzcě*, *těžcě*; *lehko*, *mělko*, *blízko*, *nízko*; *lehky*. Neproduktivní sufix *-ok-* (už ve stsl.), který nacházíme pouze ve forma-

⁵¹⁾ Srov. cit. práce sub 40.

cích *neširoce, vysocě, (-o), divocě, nehlubocě (-o)*, měl k předchozímu velmi blízko, a to pro svou funkci, již zřejmě bylo způsobit u adjektiva tvaroslovnou změnu ve prospěch produktivního typu (u forem typu *sladký* šlo o formování složeného tvaru, u adj. *vysoký* o přechod k tvrdému typu sklonění, u ostatních o analogické nastavení základu). Za neutvoření základy adverbii považujeme i adjektiva typu *šedrý, múdrý, kyprý*. Obsahují sufix *-r-*, který splynul s kořenem už v psl. a celý morf se choval dál jako nesegmentovatelný celek. Tvoření sufixem *-r-* je třeba považovat už v pračeštině za neživé a neproduktivní.⁵²⁾

Doklady na adverbia lze pro jejich početnost uvést jen ilustrativně: *neslabě, neľubě, hrubě (-vě), mladě, nehrdě, mdle, čele, neprostranně, neléně, nepěkně, nelepě, nedobře, kose, lišě, nehlušě, nečistě, kruté, nazě, nedlúžě* . . . Formantem *-o-* jsou tvořena adverbia: *ľubo, draho, nedľúho, málo, koso* . . . Formant *-y-* je ojedinelý: *brzy*.

Tvoření adverbii na adjektivním základě představuje hlavní slovtvorný proces pro pojmenování způsobové okolnosti děje. Jako takový ovlivňuje po celou historickou dobu vznik adverbii i od jiných slovních druhů, pro které je jednoslovným modelem se základními formanty *-e, -o, -y*. Deadjektivní adverbia se v rané době tvořila od adjektiv kvalitativních (původních) i relačních (odvozených). Jde o transpoziční slovtvornou kategorii, kde změna významu tkví ve změně slovního druhu. Přeměna atributu substance ve způsobovou okolnost děje nese s sebou jistá omezení. Ne všechny významy odvozených adjektiv jsou takto transponovatelné. Ve způsob přešel vztah podobnosti, objektová posesivita a tzv. široká vztahovost, která byla z původních různých významů časových, místních a relačních upravena pouze na způsob v širším smyslu. Ze základů deverbálních se uplatnila při transpozici jak starší nediferencovaná adjektiva s volným vztahem k ději (obdoba široce vztahových adjektiv) vyjadřující vlastnost získanou vykonáváním děje i zasažením dějem, tak i formace diferencované do slovtvorných kategorií náchylnosti k ději a potenciálního zasažení dějem. Nederivovalo se od zpřídavnělých participií *-nt-ových* (pouze od jejich pozdější adjektivní varianty na *-cný*: *přející* → *přejícíny* → *přejícně*). — Adverbia utvořená od původních adjektiv představují starý a téměř paradigmatický způsob tvoření. Význam je dán pouze adjektivním lexikálním základem a adverbialními formanty.

Vedle popsaných deadjektivních formací se uplatňovaly ty, jež vznikly z adjektivního základu a předložky. V těchto podobách se převážně uplatňují jmenné tvary adjektiv. Pochod jejich adverbializace se podobá vzniku adverbii ze substantiv. Početnou skupinu tvoří formace, v nichž jsou předložky pojící se s genitivem: *do naha* (StSl 96), *docěla* (GebSl 305), *do(u)plna* (GebSl 316), *s/z lehky-a* (GebSl 220), *z dospěla* „úplně, dokona-

⁵²⁾ Srov. výklad u hesel *šedrý, múdrý, kyprý* v Etymologickém slovníku jazyka českého, Holub, Josef — Kopečný, František, Praha 1952, str. 375, 231, 197.

le“ (GebSl 305), *z hola* „prostě, pouze, naprosto, docela“ (GebSl 457), *z nova* (LegUmuč), *z dětinu* (LegMar) atd.

Další, větší skupina je reprezentována předložkami pojícími se s lokálem: *na krátce* (LegJidM), *naprázdňe* „nadarmo, marně, bez úspěchu, bezdůvodně, bez příčiny“ (StSl 223), *na różnu* „zvlášť“ (StSl 253), *nahotově* (GebSl 92), *na dlúžé* (GebSl 260), *pohostině/-u* „v cizině, cize“ (StSl 474), *po měkčé* (GebSl 335), *po nenáhlu* (GebSl 570), *v hotově* (GebSl 477), *ve mnozě* (LegDuch), *oblízce* „nablízku“ (GebSl 67).

Poměrně širokého uplatnění dosáhlo i spojení předložky *na* + akuzativ: to bylo zvlášť výhodné spojení, neboť za existence nom.-akuzativu u tvaru neutra jmenného sklonění bylo zachováno zakončení na -o, jímž se tvary přiřazovaly k ostatním formám deadjektivním s touto charakteristikou: *na naho* „donaha, úplně“ (StSl 96), *nadlúho* (nadlúžé) (StSl 54), *napriemo* (StSl 231), *na drobno* (GebSl 338), *na różno* „na různá místa, na různých místech, proti sobě, odděleně“ (StSl 252), *naprosto* „prostě, jednoduše, zcela, dokonce, zrovna“ (StSl 224), *napravo* (na otázku *kde* i *kam*) (StSl 221), *nalevo* (*kde* i *kam*) (StSl 148), *nakřivo* (StSl 140), *na jalovo* (GebSl 598). O zapojení těchto formací do deadjektivních útvarů svědčí i to, že se mohlo objevit střídání koncovky -o s koncovkou -ě pod vlivem nejčastějšího zakončení deadjektivních adverbii: *napráz(d)no* // *napráz(d)ně* „nadarmo, marně, naprázdno, bezdůvodně, zbytečně, neprávem“ (StSl 223). I když má zakončení na -ě původ v tom, že předložka *na* se pojila jak se 4., tak se 6. p., je třeba vzít v úvahu, že se spojení v tomto případě významem nelišila, bylo tudíž možno výskyt dvojího zakončení přehodnotit jako zařazení do systému deadjektivních příslovcí (bezpředponových). K této domněnce nás vede i ten fakt, že k deadjektivním adverbium se hlásily i takové útvary, které byly od původu spojením předložky a substantiva: *beznuzně* „bez nouze, bez nutné potřeby“ (GebSl 49). S akuzativem složeného adjektiva se pojila předložka *za*: *zajisté* (GebSl 656).

Deadjektivní adverbia

— retrogradní seznam

neslabě		divocě		nenadále	
nelibě		hořcě -r-		nedoufale	
hrubě		krátčé		obmeškale	
(hruvě)		krotcě		mále	LegJidM
nestydcě		nevrtcě		nemále	
lehcě		nížcě		nedokonale	
nelhce		brzcě		neuptale	
(z) nicě	LegMar	mrzcě		nepřestale	
neměkce		těžcě	CestMil 10	ne(s)tále	
měkce		mladě		ssťále	
mělcě		nehrdě	LegUmučK1	neostale	
nehlubocě		hrdě		mdle	
neširocě		tvrdě	LegJakK	cěle	
vysocě	LegJidM	netbale		nesměle	

neuměle
 dospěle LegJakK
 nedospěle
 vesele Túl
 nevesele
 náhle LegMar
 nenáhle
 způsobile
 nezpůsobile
 čile
 nezpозdile
 mile
 nemíle
 neporušile
 porušile
 nezarputile
 nezaslúžile
 nezvykle
 hole
 nedošle
 nesvětle
 nepominule
 chyle
 zle
 nezle
 neznámě
 nestředně
 středně
 lůdně
 němě
 neněmě
 nepřiemě
 nezřejně
 hojně
 nevědomě
 nevidomě
 lakomě
 nelakomě
 kromě
 netbaně
 daně
 nevidané
 nepoddané
 neslýchaně
 obmeškaně
 nepomeškaně
 neotvolané
 neslaně
 neoklamaně
 nezklamaně
 dokonaně
 nedokonaně
 neskonaně
 nepřirovnaně
 nerozeznané
 nesebraně
 neprostraně
 kázaně
 nekázaně
 chvalebně
 hanebně

nepotřebně
 nesvatebně
 chvalitebně
 nádobně
 nápodobně
 nepodobně
 násobně
 nezpůsobně
 chlubně
 nepochybně
 lacně
 nevzácně
 obecně
 mocně
 nemocně
 nepomocně
 nespomocně
 nočně, -c-
 nerozpačně
 nevděčně
 bezděčně
 konečně
 nekonečně
 bezpečně
 nebezpečně
 dlouhořečně
 nestatečně
 dostatečně
 neužitečně
 věčně
 nevěčně
 náměsiečně LegDuch
 rozličně
 neustavičně
 nesličně
 oblaščně
 nezvlaščně
 hlučně
 neobklučně
 nerozlučně
 ladně
 nákladně
 nepřikladně
 neúkladně
 mladně
 hromadně
 nesnad(ně)
 nápadně
 neradně
 nepořádně
 neřádně -le-
 nezávadně
 nesbedně
 čeledně
 nepoříděně
 nespravedně
 neotpovědně
 nesvobodně
 lahodně
 nelahodně
 hodně

náhodně
 nehodně
 nepřehodně
 nepřihodně
 neškodně
 důvodně
 nedůvodně
 neprůvodně
 milosrdně
 nemilosrdně
 obłudně
 nekřudně
 nestůdně
 napráz(d)ně
 neohyzně
 hubené
 nezlehčeně
 nevyčištěně
 rozpuštěně LegDuch
 nedoučeně
 léně
 neléně
 rozděleně
 nerozděleně
 nezmařeně
 nesmiešeně
 neumenšeně
 nepřerušeně
 neporušeně
 nevymluveně
 veymluveně
 nezřiezeně
 nepřetrženě
 nerozřazeně
 nerozřafně
 netrefně
 drahně
 drahně CestMil
 plně (plně) ModlKunh
 tajně
 netajně
 lhostajně
 nejednostajně
 neobyčejně
 nadějně
 nenadějně
 neobohabojně
 nevybojně
 hojně
 nepokojně
 nástrojně
 důstojně
 nedůstojně
 bujně
 nepěkně
 chvalně
 nedoufadině
 nezřetědině
 čutedlně
 nerozdělitědině

neproměnitelně
 neutěšitelně
 nepřerušitelně
 neporušitelně
 nevypravitelně
 nesmrtelně
 nerozdielně
 nepohnutelně
 neviditelně
 nedílně
 nenabytelně
 nepravdělně
 neulěčitelně
 nespravedlně
 křivědně
 nečutelně
 nevarovatelně
 nepřítelně
 činitelně
 nerušitelně
 neporušitelně
 nenapravitelně
 nesmrtelně
 nečutelně
 bytelně
 nenabytelně
 křivědně
 nesmilně
 pilně
 nepilně
 násilně
 odolně
 obaporně
 jednospolně
 volně
 nevolně
 nesvévolně
 dobrovolně
 nedobrovolně
 nepovolně
 neplně
 úplně
 neúplně
 nečíslně
 myslně
 neobmyslně
 domyslně
 nedomyslně
 nesmyslně
 nerozmyslně
 obmylně
 nemylně
 neomylně
 nesmylně
 náramně
 daremně
 neforemně
 bezpřemně
 nebezpřemně
 neupřemně
 nepřelomně

LegUmuč

CestMil

nepotomně
 rozumně
 nerozumně
 hanně
 neprostranně
 netajmně
 (neproměnně)
 neproměnně
 kofenně
 hrdinně
 nevinně
 neposkvrně
 nejápně
 nechlipně
 nedovtipně
 krupně
 zástupně
 nepřístupně
 nepřístupně
 neústupně
 marně
 mnohotvárně
 nadherně
 mírně
 měrně
 nemírně
 nesmírně
 nezměrně
 chat(e)rně
 nesterně
 míst(e)rně
 chyterně
 nevěrně
 mizerně
 nesborně
 nepokorně
 neotporně
 nemotorně
 nestorně
 dvorně
 jednosvorně
 nedopatrně
 neopatrně
 jítřně
 nepurně
 časně
 nečasně
 jaasně
 nejasně
 hlasně
 nadhlasně
 nevěhlasně
 neohlasně
 jednohlasně
 krásně
 tělesně
 netělesně
 mlsně
 nespěšně
 dospěšně
 nepospěšně

LegUmučK

LegDuch

neprospěšně
 nepřelišně
 rozkošně
 neslušně
 nepřislušně
 neposlušně
 katně
 neplatně
 neposvátně
 nešlechetně
 letně
 hrmetně
 neochotně
 lakotně
 blekotně
 klopotně
 sotně
 nevlastně
 čstně
 nečstně
 počestně
 nepočetně
 nešťastně
 lestně
 náměstně
 jistně
 nenávisťně
 bezelstně
 nehostně
 milostně
 nemilostně
 nečstnostně
 sprostně
 nesprostně
 chutně
 nechutně
 nepokůtně
 lůtně
 hynutně
 krutně
 ješutně
 neješutně
 jednobytně
 hlavně
 slavně
 nravně
 nesprávně
 nevýpravně
 zjevně
 nezjevně
 hněvně
 nepevně
 divně
 následovně
 duchovně
 neduchovně
 milovně
 nerovně
 neskrovně
 nekřtalovně
 nevýmluvně

ModlKunh

LegJakK

ModlKunh

nerozvazně		nejistě		nově	
lúbezně		prostě	LegUmučŠtítK	bláznově	
nepříezně		hustě		hotově	
nálezne		naduté		blazě	
obižně, -z-		nepohnuté		nazě	
hrozně		kruté		dražě	
nuzně		mrzutě		držě	
beznuzně		nedobytě		dlúžě	
blažně		nepokrytě		nedlúžě	
nevážně		neskrytě		lúbo	GlosOpat
běžně		nesytě		draho	
nelúpežně		neprchavě		dlúho	
nepostižně		křikavě		nedlúho	
božně		laskavě		nejednako	
nábožně		nelaskavě		malečko	
nenábožně		nemeškavě		maľúčko	
zbožně	LegUmuč	klamavě		daleko	
možně		neuščípavě		nedaleko	
množně		nepravě		lehko	
nepřietrzně		chvátavě		měľko	
nevýtrzně		nekoktavě		nehluboko	
neroztrzně		plaččívě	LegMar	nevysoko	
dlužně		bdivě		maľetko	
mužně		netbalivě		maľútko	
lepě		kradlivě		blízko	
nelepě		nespravedlivě		nízko	
neskúpě		obedlivě		brzko	
nehlúpě		neškodlivě		málo	LegDuch
dobřě		nestydlivě		oblo	Jung II 773,
nedobřě		mlčělivě		cělo	ModlKunh
šcedřě	LegMar	netrpělivě		jinam(o)	
múdrě		neteskčivě		neškodmo	
nemúdrě		netbanlivě		neupriemo	
nekypřě		horlivě		upřímno	
chytřě		myslivě		krchmo	
lišě		nestrašlivě		nelacno	
netišě		hrozlivě		nákladno	
nehlušě		hryzlivě		nesnadno	
nestudatě		lenivě		neškodno	
bohatě		nelenivě		malechno	
nebojatě		bláznivě		maľuchno	
hrdlatě		křivě		maľúčkno	
čtverohranatě		nestrašivě		měľno	
otvořitě	CestMil	chtivě		dávno	
náčitě		nechtivě		nedávno	
nerozpačitě		dobrotivě		różno	
neulěčitě		nedobrotivě		často	
neotlučitě		nepočstivě		nečasto	
nerozdělitě		bolestivě		novo	
měnitě		ľstivě		brzo/birzo	
neznamenitě		nelstivě		nebrzo	
nedomnitě		milostivě		naposledy	
hlasitě		nemilostivě		budúcky	
nравitě		ľúťostivě		lehúčky	
nemovitě		neľúťostivě		lehky	
jmenovitě		hněvivě		němečsky	
čestě		ľživě		kupečsky	
nečestě		nelživě		hřěčsky	
čistě		neduživě		nečlověčsky	
nečistě		náruživě		hovadsky	
jistě		ducholově		ľudsky	

neľudsky
nebesky
česky CestMil
nezlodějsky
cělojsky
jestojsky
nepřietelsky

nemanželsky
křesťansky
hospodářsky
dvorský
nekněžětsky
nekněžsky
nelúpežsky

božsky PfsOstr
množsky
mužsky
lehútky
brzky
brzy

Deadjektivní adverbia

– seznam předložkových spojení podle pádů

Genitiv
do naha
docěla
do plna
do úplna
s lehka
z lehky
z dospěla
z hola
znova
zdětinu
z mladu
z menše
za mladu

Akuzativ
na naho
nadlúho
napriemo
na drobno
na różno
naprosto
napravo
nalevo
nakřivo
na jalovo
napráz(d)no
zajisté

Lokál
na krátcě
na prázdně
na hotově
na dlúžě
na różnu
po měkcě
pohostině
po hotově
po nenáhlú
po hostinu
v hotově
ve množě
oblízce

